

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1991 — Ч. 10 (366)

Р. Бабовал: В ЖОРСТОКІЙ КАЗЦІ

О. Бригинець: МИ ПОМИРАЄМО ДОЩЕМ

В. Борисполець: АВТОПОРТРЕТ

О. Сидор: ВІРА СВЕНЦІЦЬКА

А. Кравчук: ТЕЧІЇ НОВОГО МИСЛЕННЯ НА УКРАЇНІ
ПРО МИТРОПОЛИТА ШЕПТИЦЬКОГО

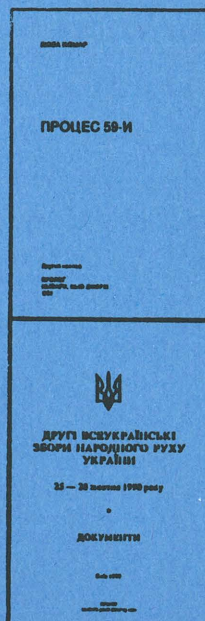
ISSN 0585-8364

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ

* *Люба Комар*: **ПРОЦЕС 59-И**

1991, 75 стор., 2 вид.; безкислотний папір
ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. доларів

Спогад підсудної з розправи в Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17-19 січня 1941 над 59 молодими українцями, членами Організації українських націоналістів. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

* **ДРУГІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ 25-28 жовтня 1990. Документи**

1991, 74 стор., набір з України; безкислотний папір
ISBN 0-9628724-0-7 Ціна: 8,00 ам. доларів

Наша найновіша публікація — збірка документів, яку зготовили до друку в Секретаріаті Руху, містить за розділами офіційні документи, прийняті на з'їзді в Києві 1990-ого р.: "Програма Народного Руху України", "Статут Народного Руху України", "Ухвали", "Звернення", "Заяви".

* **«СУЧАСНІСТЬ» 1991, 1 — Україна 1990**

1991, 216 стор., у твердій, ілюстр. обкладинці. Ціна: 15,00 ам. доларів
Січнева книга журналу Сучасність (Т. Гунчак, ред.) у збільшеному числі сторінок, дає читачеві широкий огляд подій в Україні впродовж 1990 року.

* *Євген Сверстюк*: **ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ (Чорнобильська притча)**

1990, 2 вид., 50 стор. ISBN 3-89278-023-4 Ціна: 5,00 ам. доларів
Філософічний трактат відомого на Заході правозахисника, вченого психолога, літературного критика, довголітнього в'язня радянської системи, тепер голови Української асоціації незалежної творчої інтелігенції та діяча Руху.

Замовлення на публікації В-ва Пролог висилати на адреси:

В Європі:

Sučasnist / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Narrow, Middx. HA1 1TG

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1991
Ч. 10 (366)
РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
НЬЮАРК (НЬЮ-ДЖЕРЗІ)

«SUČASNIST» — OCTOBER 1991
744 BROAD ST., SUITE 1116
NEWARK, NJ 07102-3892

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Наталя Енеску, *технічний редактор*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Усі матеріали до редакції *Сучасности* просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Телефон редакції: (201) 622-0545 Факс: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій до рецензії.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й Видавництва Пролог.

Видає: Prolog Research and Publishing Corporation

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0542

Fax: (201) 622-1933

Telex: 9102400276

SUČASNIST (ISSN 0585-8364) established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is \$60 (US). Sučasnist is published by Prolog Research and Publishing Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892 USA. Second Class postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Роман Бабовал*: В жорстокій казці.
10 *Олександр Бригинець*: Ми помираємо дощем.
13 *Віталій Борисполець*: Автопортрет.
16 *Андре Жід*: Подорож по льодовому морю.
26 *Софія Майданська*: Рогізнянська хроніка.
29 *Борис Клименко*: Деякі наукознавчі проблеми літературознавства.

МИСТЕЦТВО

- 38 *Галина Скляренко*: Киянин Олександр Дубовик.
46 *Олег Сидор*: Віра Свенціцька.
55 Просимо виправити.
56 *Валеріян Ревуцький*: Комедіограф Алексевиц.
61 Вітаємо з 80-літтям Валеріяна Ревуцького!

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 62 *Джон С. Решетар*: Українсько-російські відносини як проблема в політології.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 72 *Віктор Сабаль*: Корені економічних проблем в СРСР.
84 *Олександр Гончаренко*: Україна: національні інтереси і геополітика.

РЕЛІГІЯ

- 92 *Андрій Кравчук*: Течії нового мислення на Україні про Митрополита Андрея Шептицького.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 105 Акт проголошення незалежності України.
105 *Іван Фізер*: Нагорода Фондації Антоновичів — Валерієві Шевчукові.

НАУКА І ПОЛІТИКА

- 108 *Яр. Мельник*: Національне і духовне.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 113 Докія Гуменна. ДАР ЕВДОТЕЇ. — *Остап Тарнавський*.
118 Р. Зорівчак. РЕАЛІЯ І ПЕРЕКЛАД. — *Лариса Онишкевич*.

НАШІ СУСІДИ

- 120 *Олег Самородний*: Деякі особливості «російськомовної» громади Естонії.
127 Звернення
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

Роман Бабовал

В ЖОРСТОКІЙ КАЗЦІ

★

такої жінки не було ніколи
такої жінки взагалі
не може бути

я в полі маківку зірвав—
метелик випурхнув з долоні
нізвідки всміхнене дівча з'явилось
взяло мене за руку й повело
в той край
де кажуть
все — можливе

Роман Бабовал

★

позагинав
усі стрілки усіх годинників
порвав всі їх пружини
уламки розтопав і закопав
скрутив всім соняшникам шию
немов окату жабу місяць упокорив
і цямрину усіх колодязів замурував
так густо обмотав
шляхами земську кулю
що вже їй не вертітися ніяк
розбив
розгони всіх плянет
і несподівано принишк
коли
на лівій скроні наче біля серця
посивів перший волосок

★

а наша хата буде біла
вся з моху звита злита вся з роси
на кінчику цього пера
що пише й не дописує
затасне минуле і забуте
земля обіцяна була

а де вона?

шукають стежку — не знайшли
тут кажуть вислизнулася з-під ніг
так всі мовчать не довіряючи собі
а в тиші — дівка незначна
чи на сопілковий зойк вистачить?
до хати — ключ один-єдиний
мабуть давно вже поржавів
хтось ненароком заховав його
якщо ще було кому до неї
забувши де й коли забувши

ми знаємо без сумніву найменшого
(а наша хата буде біла)
що входу й виходу немає

★

так непомітно й все проходить

з долоні звільна витікають пальці
то я прощаюся з собою мов з ніким
то ти відходиш наче й не було тебе
хтось каже: справа звичайнісінька
опудала безрукі ходять по стернині
розносять маковий дрібний вогонь
по полю (журавлиний ключ — чи осінь?)
тут жмутик незначний зачухне
там загоряється й палахкотить
узлісся навкруги сумління

ніхто не визнає що він
(а хто тут мовить про пожежу?)
не в силі погасити час

ЧИ 1933?

тут спершу спека вразила розкішне поле
відтак приїхали забрали решту запалили
розріджену пшеницю виїла за день за ніч
до колоска останнього пожежа-ненажера
пустився дощ (кому потрібен?)
принишло неприборкне полум'я
притухло й сірий пил розхвилювався
над ранком — жодної (шукай!) сльози-роси

кульбаби розлетілися (хто їх просив?)
і сиплють сніг легкий по полю
(ой вітре вітре — пожалій!)
у подірваній кишені — порожня бездонна
а може просто тільки голод замість шлунку
лежить дівча стебло стирчить з її зіниці
стебло крихке стебло пшениці що не визріла
сухе заламане але — стебло

зривається нізвідки чорний ворон
що виклює безжалісно
останнє зернятко —
мов око

★

тривожна — нескінченна подорож до себе

все кам'яніє в серці на руках
все крушиться в підточеній душі
дилема хитрих перехрестів
заломлює останнього паломника
того що вірив ще у те чого не буде
земля розколюється в судорогах землетрусів
і поруч нас
осиротілих бо без пам'яті
дерева нишком ходять по вузьких стежках
яких ніхто накреслити не успів
яких ще не було — коли був час
яких немає нині вже — коли запізно

★

в годиннику шодень стрілки
час то розстроює то ломить
і на крутій межі
між споминами й обіцянками
ми губимось безпам'ятні

за райдугу шодош
пускаєм голуба пухнатого
по хліб по сіль
у незбагненне у безповоротне
розвідника і вісника
хоч знаємо — в нікуди полетів
хоч знаємо — не вернеться ніколи

в годиннику
час обрахований для кожного
дзичить
час наче муха обездрилена
в годиннику
запаморочливий маяк
що звів все і звільна спігне
а блудний син не повертається
з розкішних берегів
країни меду й молока

так в серці стало пізно
як порожньо в годиннику —
без часу

*

роса вже звоювала всі поля сади луги
перлиста гусень рання в плоскім царстві моху
душа на срібнім волоську тремтить
немов до вічності чомусь пришта
павук заблуканий в липкій траві
від дерева до вітру осінь тче
іржавим волокном замотані
всі наші порухи
найменший з наших задумів
і все те що колись було за нами
і все те що осталося перед нами

ми постарилися до невпізнання
за ніч одну
мов за ціле життя

*

ніхто до хати не зайшов ніколи
а чи було тоді
й кому й коли?
так наче б і нема воріт до неї
немає вікон голі стіни лиш і все
немає дня ніде немає ночі
немає живого світу за одвірком
ніхто із друзів не відважився
до брами й нишком підійти
на плоті меркне чорний птах

нічний неначе непотрібний
що двір до ранку буде стерегти дарма
ніхто камінчика не кинув в шибку
ніхто не стукнув в двері що мовчать
що вперто захишають нашу самоту
всесильну — ту
яка охороняє нас
від нас

*

мов відголос
далекої пожежі час гуде
в пішаному годиннику й
ніхто не слухає не чує
на ярмарку сліпець розказує роззявам
вилискуючі кольори в яких
шовечора заходить сонце
хтось випив те вино застояне
і вже не пізнає себе
друг утопився у росі й
його нікому воскресити
вузький безвихідний
шлях плутається в завороженому колі
навколо тиша й сутінки лягли
звисає за плечима чорний птах

ніхто не сміє заперечувати сон пророка:
обіцяна земля — ніяка вигадка мойсея

На мистецькому фестивалі "Вивих-90" у Львові 1990 р. поет Володимир Жовнорук (друкувався у "Сучасності", ч. 2, 1991 р.) разом із Олександром Бригинцем створили літературний гурт "Музейний провулок — 8". До них приєднався Віталій Борисполець. Всі з Києва.

Олександр Бригинець

Олександр Бригинець

Ми помираємо дощем

ми помираємо дощем
хвилинною зливою
тижневим накрапом
з нас виходять люди
залишається тлін —
продукт дії
таємничого
стравозбагачувального комбінату

ми помираємо дощем —
залишаючи зволожену траву
калюжі
океани світових воєн

пліч-о-пліч
крапля-до-краплі

★

пильніше придивися
до шляху
— це йому судилося
стертися
об твої ноги
— це на його долю
випало
вмити сльозами
твої хибні кроки
— це він
візьме на себе
все
до чого ти так
і не дійшов

*

вбивши мене в її серці
ти вивільнив
місце
для себе

проте
не поспішай займати його

вбивши мене
ти перетворив її серце
на
камеру смертників

*

щоночі
дивлюся у дзеркало
снів
і бачу
незнайомі обличчя
своїх помилок

Птахове

таку тінь
може відкинути
лише людина —

непроглядну
й підступну

але я її
не боюся —

таким людям
не до пташиних гнізд

*

даремно
ти спалюєш ці листи

полум'я
лише на мить спалахує
але
як яскраво

за цю мить
я встигаю
побачити
значно більше ніж треба

*

я повернувся додому
наче велет
у країну птахів

Крила

п'ю свою чашу
наповнену порожнечою
ковтаючи образи
в додаток
до всіх
що вже проковтнув

відростають крила
обтяжені спогадами
замість рук
знесилених
рукостисканням

*

дивовижні тварини
літають у моїй кімнаті
хтось знає
як вони звучать
латинською мовою
хтось знає
як їх називають народи
що живуть в краях
де ці дивовижні тварини
трапляються
на кожному кроці

але ніхто не знає
яке ім'я
мною буде знайдено
для них
дивовижні тварини
літають у моїй кімнаті
чекаючи мого слова

★

порожнеча —
вона така байдужа

навіть слів моїх
твоїх
їхніх
не хоче слухати

порожнеча —
вона така жорстока

вона йде дорогою
не помічаючи мене
тебе
їх

порожнеча....

зрештою
що можна вимагати
від порожнечі
яка заповнена нами?

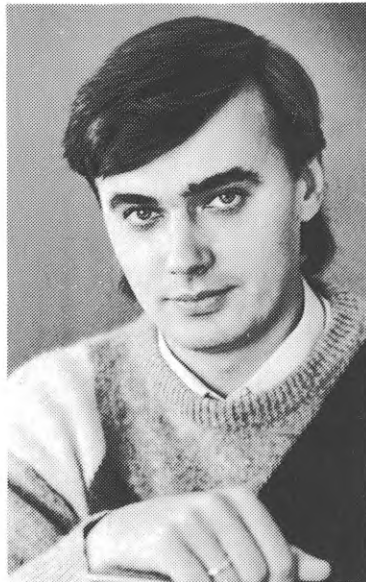
Віталій Борисполець

Автопортрет

Овал обличчя
змалював
зі свого відображення
в дзеркалі

усмішку —
з манекена

очі —
по пам'яті —
з прибудного собаки
розчавленого
вантажівкою

Віталій Борисполець

В житті
я менше
схожий на себе
ніж на цьому
портреті

*

Побачив
у дзеркалі
своє відображення
і згадав
що все ще
живу

Хіромантія

Лінія життя
схожа
на стічну канаву
до якої
щодня скидають
ошукані сподівання

Можливо тому
мені лячно
лишати
відбитки рук
на своєму часі —

є ризик
що збережеться
лише відбиток
вказівного пальця

Жебрак

Йдучи
вулицею
ховаю
від перехожих
очі —
останнє
що у мене
лишилось

У бюро знахідок

Чому
коли я прийшов
до бюро знахідок
за парасолею
яку залишив у автобусі
на мене
дивилися
підозріло
й здивовано
ніби не я
а парасоля
прийшла
за мною?

Можливо
інтуїція професіоналів
підказувала їм
що прагну привласнити
чужу річ
адже
самого себе
я втратив
ще раніше

*

Перегортаю
аркуш календаря —

на мене
зляканими очима
дивиться
порожня сторінка

ПОДОРОЖ ПО ЛЬODOVOMY MOPY

Андре Жід

Небо пізнього світанку, багряні відблиски по морю, де грають веселковою барвою блідоголубі брили льоду. Легко морозисте пробудження, спричинене дуже чистим повітрям, в якому не віють леготи. Північна земля, де ми покинули давню бліду Еліссу і чотирьох із наших хворих товаришів, ледь майоріла і потроху тонула вдалині: здавалося, що ніжна імла, яка сплавлювала далеко на обрії небо з останніми хвилями, витягала її й сюрбала. Нас вісьмох зібралося на чердаку до ранньої молитви. Ми були поважні, але не сумні, і спокійний гімн підвівся з корабля, серафимська радість наповнила нас, як і того дня, коли ми напилися кришталевої води з джерела. Щоб не дати розсіятися нашому веселому захопленню, щоб ми його затримали і цілком пережили, я їм сказав:

— Давні важкі іспити — за нами. Далеко вже ті понурі береги, де ми думали, що помремо з нудьги, ще далі — береги заборонених радощів. Будьмо щасливі, що ми їх зазнали! Тільки через них можна добитися сюди: до найвищих міст ведуть найприкріші дороги. Ми в путі до Божого міста. Сонце здається рожевіше, бо вчора було таке понуре. В опорі ми вперше відчули нашу волю. Також і безділля на сірій мураві не було даремним, бо краєвид, що зникав, звільнив наші прагнення. З нудьги наші душі, що їх не рішає суходіл, мали нагоду широко розвиватися. І коли ми тепер діятимемо, то буде певне по наших принципах.

Сонце підвелось, коли ми почали наші молитви. Море зоріло у віддзеркаленій ошатності, промені ковзали по хвилях, і пущені в рух та сколихнені льодовики затремтіли у світі.

Опівдні з'явилось кілька китів: вони плили лавою і пірнули під льодовиками; опісля вони знову виринули, але трималися здалека від корабля.

Треба було тепер остерігатися льодових гір: ще не дуже холодні хвилі поволі топили їхню базу. Раптом ми побачили, як вони перехилилися, їхній призмоподібний верх падав стрімголов, зникав у розхвильованому морі, колотив воду наче буря, виринав із каскадами на узбіччях і ще довго колихався на розбурханих хвилях, непевний свого положення. Величавий гук їхнього спаду відгомонив у дзвінких струмах. Часом мури льоду падали у водограї піни, і всі ті рухомі гори безперервно мінялися.

У своїй розповіді "Подорож по льодовому морю" Андре Жід (1869-1951) — письменник-естет поза межами добра і зла та краси і бридкості — створив притчу покликання. (В. В.)

Ввечорі надплила одна гора — така велика, що вже не була прозорою. Ми спершу думали, що то нова земля, покрита велетенськими льодовиками. Потоки струмили з верхів, білі ведмеді бігали по її узбережжю. Корабель проплив так близько біля неї, що його довгі реї зачіпали об висунені краї й ломили тендітні скляні соплі льоду.

Плили попри нас окремі гори, що містили в собі гігантські брили, вирвані з льодового материка, і так несли з собою уламки невідомого скельного каміння. Інші припливали, що в раптовому вибраному посвояченні оточили були китів: ті так виглядали, наче пливли у повітрі. Перехилені над горішньою бар'єрою, ми споглядали, як пропливали льодові острови.

Запав вечір. У світлі заходячого сонця льодовики подобали на опалених. Надпливали шораз нові: везли з собою довге й тонке, немов волосся, сплюшене жабуріння, і нам пригадувалися ув'язнені русалки. Потім надплило супліття: місяць за ним подобав на водну анемону в сітці, на перлямутровий черв'як, відтак, уже звільнений, він поголубів у повітрі. Задумані зорі блукали, ходили коловоротом, занурювалися в морі.

Оповночі з'явився велетенський корабель: місяць тасмно освітлив його. Такеляж корабля стояв без руху, чердак був темний. Корабель проплив близько від нас: не було чути його плавби ні гаміру залогі. Врешті ми зрозуміли, що лід його ув'язнив між двома брилами, які замкнулися над ним. Так він плів тихо далі і зник.

Над ранком, якраз перед сходом сонця, коли холодніє подув вітру, нам назустріч надплив острів з ясного льоду: в його середині, наче овоч у лушпинні, наче чародійне яйце, світився безсмертний самоцвіт. Рання зоря на хвилі, якою ми не могли налюбуватися. Вона була така пречиста, мов промінь Ліри. На світанку вона тремтіла піснею, а коли піднялося сонце, лід докоола дозволив їй, розталій, сковзути в море. Того дня ми полювали на китів.

Тут закінчуються мої спогади й починається щоденник без дати.

У сліпучому проваллі з піни й бур, де ніхто ніколи не турбував диких святкувань альбатросів і північних гусей, нирок Ерік зійшов на еластичному каблі, вимахуючи в голій руці широким лебедовбивчим ножем. Мокрий подув віє знизу, де ворохобляться зелені хвилі і вітер гонить піни. Великі птахи кружляють сполохані і заглушують його трепетом крил. Ми, нахилені, прицвяховані до скелі, куди простягається напнятий кабель, обмінюємося поглядами: Ерік уже над гніздами, він спускається в середину тієї метелиці, де в сніжнобілих перах і дорогоцінному пуху сплять

молоді гуси. Ерік, птаховбийник, накладає руку на малят. Прокинені гусенята зриваються і намагаються втікати, але Ерік занурює ніж у пера і сміється, відчувши на своїх руках їхню теплу кров. Кров перлиться перами, і крила в трепеті оббризкують нею скелі. Кров скапує на хвилю, розпорошений, багряно закрашений пух злітає. Великі перелякані птахи метаються боронити своїх нащадків! Ерік, на якого нападають їхні кігті, вбиває їх одним замахом ножа. А тоді витрискує з води між скельними стінами, супроводжуваний морським вітром, шалений пінистий вир, білий, наче лебединий пух. Він росте, росте, росте і нарешті зникає з перами, а пера зникають у небі, що можна бачити мов голубе провалля, задерши високо голову.

На тих лупакових скелях гніздяться guillemots. Самиці поприсідали, а самці літають докола, скиглячи дуже різко. Їхнє ячіння і трепет їхніх крил стихає, коли хтось тільки наближається до них. Ширяють такими численними громадами, кружляючи безперервно, що там, куди перелітають, настає ніч. Самички їх очікують поважні, без руху і без скигління, сидячи рядом на довгому хребті, що висувається зі скелі. Вони вигрівають своє єдине яйце. Там вони його нашвидку знесли, наче кал, навіть не в гніздо, тільки на скісний скельний схил. Присівши штивні й поважні на яйце, притримують його хвостом і кігтями, щоб не скотилося.

Корабель наважився просмикнути між двома скельними стінами у вузький, темний фйорд; можна було побачити у прозорій воді стопу скелі, що прямо тонула в невідомій глибині і що часом подобала на віддзеркалення гори, тільки що глибина була тіниста, а скеля — біла від птахів. Самці над нашими головами видавали з себе такий вереск, що ми не були спроможні розуміти один одного. Ми прорізувалися дуже поволі, а вони наче б нас не помічали. Але як тільки Ерік, зручний вергун, обкидав їх камінням і в тій непрозорій хмарі кожний камінь убив кількох із них, що впали поблизу корабля, тоді їхні подвоєні крики розшаліли самичок на горах: покидаючи весільну скелю, надію нащадків, усі вони розліталися із жакливим ячанням. То була панічна втеча війська. Ми застидалися того галасу, особливо, коли помітили всі ті нещасні, покинені яйця, що не притримувані вже на камені, скочувалися скелею: шарлупа тріскала, і згори вниз витворювалися огидні серпанки з білків і жовтків. Деякі ревніші хоронительки старалися в леті спасти яйце між кігтями, але воно виковзувалося їм скоро і розбивалося на голубому морі. Вода хвиль зайлозилася. Нелад вивів нас з рівноваги, і ми втекли у великому поспіху, бо з усіх боків почало жакливо відгонити пташенятами.

... Ввечері, в годину молитви, Парід ще не повернувся. Ми шукали його і кликали аж до ночі, але не могли довідатися, що з ним сталося.

Ескімоси живуть у снігових халупах. Коли їх бачити на рівнині, можна подумати, що то могили, одначе разом із тілом там замкнена також і душа. Трохи диму знімається з халупи до неба. Ескімоси — негарні, присадкуваті, їхнє кохання без ніжности, вони не пожадливі, і їхня радість — теологічна. Вони ні злі, ні добрі, їхня жорстокість безпристрасна. Нутро їхніх хиж темне, з трудом там можна відпочивати. Вони не працюють, не читають, навіть не дрімають. Мала засвічена лямпадка дірявить трохи їхню ніч чування, але тому що ніч — непорушна, вони ніколи не довідалися, що таке година. Тому вони не мусять поспішати, їхні думки повільні, індукція їм невідома, але із трьох поставлених точок вони виводять свою метафізику. Порядок їхніх думок, що постійно переривається, іде від Бога до людей. Їхнє життя стає тим порядком, вони міряють світ точкою, до якої дійшли. Дехто з них ніколи не дотягнув до свого буття, дехто з них не помітив його. Вони не мають спільної мови, вони вічно розраховують. Ах! Я міг би ще багато про них сказати, бо я їх дуже добре зрозумів! Вони зниділи, їхнє обличчя ступило, бо вони не звертають на нього уваги. Їхні жінки не хворіють, вони любляться в п'ятім.

Кажу про обдарованих розумом ескімосів; існують такі, що обрізують свій біг силогізмів і йдуть через замерзле море та ледь розтанулий сніг урочистого світанку полювати великих ренів і тюленів. Вони ловлять також китів і повертаються разом із нічю додому, обладовані свіжим салом. Кожне підсоння має свої турботи, кожна країна — свої недуги. Ми бачили чуму на теплих островах, а поблизу трясовищ — недугу нудьги. Тепер надійшла недуга з браку пожадливости. Солоне м'ясо, брак свіжої зеленени, той упертий опір, на якому зросла наша гордість, задоволення з прісного життя на марному ґрунті і та кровожадна ворожнеча знадвору, якою радувався наш захоплений дух, підривали по довшому часі наші сили. І тоді, коли спокійніші душі могли б вирушати до найвищих здобутків, скорбут, на який ми всі почали хворіти, тримав нас, ув'язнених, на чердаку корабля. Ми тремтіли зі страху, що нам доведеться вмерти перед закінченням нашого завдання. О, самовибрані обов'язки! Вони — найдорожчі. Чотири дні ми лежали недалеко від обіцяної землі, льодові скелі якої ми бачили, як поринали в розтаяне море. Я вірю, що то був би кінець нашої подорожі, якби не чародійний трунок, що його Ерік приніс із хижі ескімосів.

Наша кров зробилася надто плинною, вона витрискувала з усіх усюдів: виступала з ясен, з ніздрів, з повік, з-під нігтів, здавалася часом злежаною вогкістю, що нездатна кружляти. Найменший рух виливав з неї струми, наче з перехилоного келиха. Під шкірою, в найніжніших місцях вона витворювала синяки. Ми відчували в голові порожнечу, нудоту морської недуги, боліла спина, а слабим

зубам, що хиталися в ямах ясен, корабельні сухарі стали несприємливою поживою: зварені у воді, вони перетворювалися в густу кашу, до якої прилипали і в якій залишалися наші зуби. Зернини рижу ранили наші ясна, ми ледве були спроможні пити. Простертим і безсилим на чердаку, нам снилися достиглі овочі, свіжий сочистий овочевий м'якуш, плоди давніх островів, зловіщих островів. І я вірю, що навіть тоді ми відреклися б їх куштувати. Ми раділи, що Парід не з нами і не переживав наших страждань. Але кінець-кінцем кровоспиняючий трунок подолав недугу.

То було увечері останнього дня. Цілорічне сонце зникало в землі, західнє світло тривало ще довго опісля. Сонце зайшло без агонії, без тієї багряниці на хмарах. Воно поволі зникало, його поламане проміння доходило ще до нас. Але нараз почався великий холод, докола замерзле море ув'язило корабель. Щогодини тугіший лід міцно загрожував його розчавити, він був для нас тільки найтрухлішим пристановищем, і ми вирішили його покинути. Однак я хочу, щоб було ясно: ми зробили так не з відчаю чи з заляканої остороги, тільки з бажання пригод, бо ми були ще спроможні, ламаючи лід, втекти від зими і поплисти назустріч сонцю, що віддалялося, але то була б плавба в минуле. Отож ми вибрали строгіші береги, щоб тільки вони лежали в майбутньому, — ми крокували назустріч ночі, закінчивши наш день. Ми були свідомі, що щастя — не в поверненні спина до смутку. Горді й мужні, ми йшли крізь найважчі печалі, щоб знайти найчистішу радість.

Запрягши великого рена в сани, збудовані з частин корабля, почали ладувати на них дерево, сокири й линви. Останнє світло згасло, ми вирішили здобути полюс. На горіщі корабля було скрите місце за шпулями линв: ніхто туди не заходив. Ах, сумне прощання денного світла, коли я, перш ніж покинути корабель, ще раз обійшов цілий чердак! Кого ж я помітив за зволями линв, які розкручував, щоб забрати з нами? Паріда! Ми його даремно шукали. Думаю, що він там сховався наче собака, який шукає закутини, щоб згинутися: надто слабкий, щоб ворухнутися, надто хворий, щоб відгукнутися на наше воляння. Але невже це був ще Парід? Він лежав безволосий, безбородий, а навколо нього на долівці валялися його білі виплюнуті зуби. Його шкіра стерлася, мов злежана тканина. Увесь він був фіолетно-перлямутровий, ніщо не було більш боляче від його виду. Очі його не мали вже повік, і я не міг спочатку збагнути, чи він на нас дивиться, бо не був уже спроможний усміхатися. Наче овоч, що виростає йому з рота, були його велетенські напухлі губчасті ясна, що роздирали губи. Можна було бачити, як між ними висувався один великий білий зуб — останній у нього. Я хотів подати йому руку, але його долоня розпалася в моїй, залишивши мені між пальцями кров і гниль. Гадаю, він помітив сльози в моїх очах. Виглядало, він тоді зрозумів, що я його оплакував. Думаю, що

в ньому тліла ще одробина надії в його становищі, яка через мої сльози милосердя його залишила, бо раптом він видав зі себе хриплий крик, що мав бути хлипом, і рукою, яку я не роздавив стисканням, розпачливо-трагічним і справді опущеним жестом, вхопивши зуб і губи, іронічно і ніби сміючись, одним махом вирвав собі великий шмат обличчя, а тоді вже знепритомнів.

Того вечора з глибокої жалоби й на прощання ми запалили корабель. Запала велична ніч і поволі зацарювала. Полум'я тріумфально било вгору. Від нього запалало море. Палахкотили високі шогли-кругляки, а коли після спопеління корабля впали пурпурові вогні, залишивши позаду непоправне минуле, ми вирушили до полярного моря.

Нічна тиша серед снігів. Тиша ночі. Самотність і ти, тихий мире смерти. Широка безгодинна рівнина, денні промені змеркли. Всі форми позамерзали. На спокійній рівнині тільки мороз і нерухомість. Спокій. О, чистий чаре нашої душі! Ніщо не ворохобиться в повітрі, але скільки живуть льодовики, так довго над ними висить застигле світло. Все має барву нічної голубизни, питаю: місячної? Так, місячної. Я шукаю молитви далеко від усього. Це — екстатичний пейзаж. Еліссо! Не та, яку я був надивав, нова Еліссо, невже ти чекала на мене в цьому місці? Я йшов би ще далі, але чекаю твого слова, тоді все швидко закінчиться. Я шукав її загубленої форми, і моя душа змовила свою молитву. Потім ніч віднайшла свою тишу, а цілий світ свій спокій.

Навіщо ждати тоді на світанок? Ніколи невідомо, коли він настане. Час не вартий того, щоб його дождати. Після короткого нічного спочинку ми вирушили до полюса.

Чистий гіпс! Каменоломні саліні! Білий мармур могил! Білість у темряві. Легкий приморозок, що в сонці правив би за усмішки, кришталеві оздоби ночі, снігові кургани, затвердлі лявіни! Дюни місячного пороху, — пір'я диких гусей на пінах хвиль, верхи льоду, носії мовчазної надії! Ми далі побрели снігом, без поспіху, бо години розплилися. Поважна повільність наших жестів надавала їм урочистости. Всі семеро — Алян, Аксель, Морган, Натанаель, Андіє, Ерік і я — пішли назустріч нашій меті.

Вони спали. Хижа тонула в тиші. Надворі стояла беззоряна ніч над розгорненою інійною площиною. Над чистотою площини висіла блідава ніч. Блиск розсівався по землі. Я шукав місця для молитви. Коли я задумав стати на коліна й почати молитву, побачив Еліссу. Вона сиділа задумана недалеко від мене на скелі, її сукня була сніжнобіла, її волосся — темніше ночі.

— Еліссо, це ти? — я захлипав. — Ах! Я тебе впізнав!

Вона мовчала, і я сказав:

— Чи знаєш, скільки сумного я пережив, відколи загубив тебе? Що за безрадісний край я пройшов, відколи твоя рука вже не

провадить мене? На одному березі я думав, що віднайшов тебе, але то була тільки жінка, прости! Так довго я тебе бажав, так довго. Куди поведеш мене в майбутньому цієї ночі недалеко від полюса, Еліссо, моя сестро?

— Ходи! — сказала вона, і, взявши мене за руку, повела на високу скелю, звідки можна було бачити море. Я зорів, і раптом ніч роздерлася, розімкнулася, і північне світло розклало над хвилями свій світанок. Він віддзеркалювався в морі. То було тихе струміння сірки, спокійні вали світла. Тиша тієї променистости оголомшувала, наче голос Бога. Здавалося, що багряні й рожеві глибокохвильні вогні були пульсуванням Божої волі. Все прищухло. Мої засліплені очі заплющилися, але Елісса поклатла палець на мої повіки. Я знову розплющив очі і тепер бачив тільки її.

— Уряне, мій нещасний брате! Чому ти не завжди думав про мене? Пригадай собі наші давні забави! Навіщо ти з нудоти бажав заховати собі мій випадковий образ? Ти добре знав, що година ще не настала, і що то не там, на півдні, можна було володіти мною. Я чекаю на тебе поза часом, там, де вічний сніг. Ми матимемо вінки не з квітів, а зі снігу. Твоя подорож завершиться, мій брате. Не дивися поза себе. Є ще інші країни, яких ти не відаєш, яких не пізнаєш. Навіщо б тобі їх пізнати? Кожному призначена тільки єдина дорога, і кожна дорога веде до Бога. Одначе твої очі вже не зможуть бачити в цьому житті його слави. Нещасній дівчині, в якій ти думав мене віднайти, — як ти міг тільки так помилитися? — ти сказав жорстокі слова, потім ти покинув її. Вона не мала життя раніше: ти створив її, тепер ти мусиш на неї ждати, бо та душа неспроможна сама підвестися до Божого міста. Ах, як дуже я бажала, щоб ми разом пішли зоряним шляхом, самі, до чистого світла! Тепер ти мусиш ту іншу провадити. Ви закінчите вашу подорож, але той кінець — не справжній. Все кінчається тільки в Бозі, мій брате, тому не трать відваги, коли думатимеш, що ти близький смерті. За небом існує інше небо: кінець повертається до Бога. Мій любий брате, міцно затримай надію.

Потім вона схилилася над снігом і написала вогненними буквами, які я, приклякнувши, міг прочитати:

ВОНИ НЕ ОТРИМАЛИ ЩЕ ОБІТУ ВІД БОГА, ЩОБ ДІЙТИ БЕЗ НАС ДО ДОСКОНАЛОСТИ.*

Я хотів ще з нею говорити, просити її, щоб сказала мені ще щось, і простягнув їй руку, але вона показала пальцем на світанок серед ночі і повільно піднялася вгору, наче ангел, обладований молитвами, і почала свою серафимську путь. У своєму вознесінні її сукня стала весільною, зіпнутою самоцвітними фібулами. І хоч її блиск був такий, що міг спалити повіки, такий солод спливав з її

* Євреї XI, 39-40.

простертих рук, що я не відчував попечення. Вона не дивилася на мене. Я бачив її шораз вище, вона долинула до вогненної брами і зникла за хмарою... Тоді ще більше світло огорнуло мене: хмара розкрилася, і я побачив ангелів. Елісса була серед них, але я не міг її пізнати. Кожний ангел піднятимися руками колихав те, що я вважав світанком і що насправді було спущеною запоною перед безсмертним сяйвом. Кожне полум'я було серпанком, що проникав крізь вічне світло. Довге проміння проковзувало через небесні тороки, а коли ангел розділив запону, такий крик залунав у хмарі, що я впав на землю з рукою на очах.

Коли я підвівся, знову запала ніч. Здалека можна було чути море. Повернувшись до хиж, я застав своїх товаришів потонулих у сні й ліг біля них, переможений сном.

Марш до полюса. Від надмірної білоти всього родиться якесь промінювання, світло огортає все. Дме заметіль, і гнаний, підвіюваний сніг лягає, вирує, котиться хвилями, складками, кучерями. Наш шлях із безконечними перешкодами утруднює марш: треба рити в льоді коридори, сходи. Не хочу говорити про наш труд: хоч він був болючий, тяжкий, але це виглядало б, ніби розповідач жаліється. Також не бажаю говорити про холод, ні про наші страждання. Було б насмішливо мовити: ми жакливо терпіли. Таким далеким від правди було б усе те, що можна б собі при тому уявити. Мені не вдалося б висловити ту найвищу гостроту муки, той скажений укус холоду так боляче, щоб з них зродилося щось на подобу радості й гордості.

На крайній Півночі підноситься дивовижна льодова стіна — велетенський призмовий бльо́к, поставлений там, наче мур. Туди вела своєрідна стежка: глибокий яр у снігу. Снігова заметіль, гнана якимсь монотонним вітром, падала з-над того муру у провалля. Без лив, якими ми поприв'язувалися один до одного, ми були б потонули в снігу. Швидко ми так перетомилися бродом у тому сніговому вирі, що, незважаючи на небезпеку заснути на снігу, полягали спати. Лежали ми в притулку льодового бльо́ку, вітер надував на нього сніг, стіна творила печеру. Ми простягнулися на дошках саней і на шкірі вбитого рена.

Під час сну шістьох товаришів я вийшов з печери подивитися, чи заметіль ушухла. Крізь саван снігу коло білопромінної скелі мені ввижалася задумана Елісса. Виглядало, що вона не помічала мене: дивилася в напрямі полюса. Її волосся було розпущене, вітер роздував його по ній. Я не наважувався заговорити до неї, бо вона виглядала дуже сумною. Зрештою, я не був певний, чи то вона. Я не міг бути одночасно сумним і завершувати подорож, тому повернувся спочити.

Сніг дме тепер, гнаний жорстоким вітром, над нашими головами. Ми у підніжжі високого муру. Дивний коридор веде

сюди. Стіна, вигладжена мов дзеркало і прозора мов кристаль, тоне перед коридором. Існує там одне місце, де не тримається перелітний сніг. І долівка там теж прозора. На тому мурі, нахилившись у зловісному передчутті, ми прочитали два слова: NIC DESPERATUS,* а під ними стерту дату.

А внизу під написом, приклякнувши у спільному відрусі, ми узрили мерця, простертого за прозорістю льоду. Лід, що замкнувся над ним, прийняв його наче в могилу. Великий холод, що його огорнув, запобіг розкладові тіла. Можна було бачити на його рисах обличчя жахливу втому. В руках він тримав листок паперу.

Ми відчували, що майже добилися до кінця подорожі, тому й почули в собі достатньо сил, щоб здобути замерзлу стіну, здогадуючися, що за нею лежала наша мета, але не знали, яка вона. І тепер, коли ми все зробили, щоб дістатися до неї, здавалося майже неважливим її пізнати. Ще ми стояли навколішках без руху й без думок перед могилою невідомого, бо ми вже дійшли до точки, де не відчувається милосердя без плачу над самим собою, і де відривається зір від сумного, щоб заховати енергію. Серце доходить до відваги тільки крізь твердь. Лише з тієї причини, а не тому, що ми не хотіли руйнувати могили, ми не розбили лід, хоч як нам кортіло прочитати рядки на папері, що його мрець тримав у руці. По короткій молитві ми встали й почали трудне штурмування льодового муру.

Не знаю, звідки брався вітер, що спричинював заметіль, бо коли ми перелізли той мур, вітер ушух і зацарила майже ніжна атмосфера. Другий бік стіни спускався хвилясто лагідним схилом зм'якшеного снігу. Потім стелилася ніжна смуга трав, за нею було розтаяне море. Догадуюся, що довколишній мур був суцільно округлий, тому в тому замкнутому крузі вже не віяв вітер і вода стояла нерухома.

Ми зрозуміли, що то був кінець — далі не було куди йти. Розуміючи, що якщо б ми зійшли до берега, не знали б, що нам робити, тому для закінчення нам прийшла побожна думка щедрого жесту: повернутися й принести туди невідомого мерця, щоб похоронити його на березі обіцяної землі. Ми ж бо догадувалися, що він зайшов так далеко, щоб її побачити, і ми жаліли його, що, будучи близько мети, він її таки не здобув.

Отож ми повернулися до могили, розбили лід, щоб забрати небіжчика, але коли ми хотіли прочитати листок паперу, який він тримав у руці, помітили, що папір був цілком білий. Для нас це було болючим розчаруванням, і цікавість нас швидко покинула. Коли ми занесли тіло на вузький полярний берег, нас огорнуло невисказане почуття: краще, що він не побачив обіцяної країни, краще, що за

* Тут: у розпуці.

життя його ділила стіна від мети, бо, може, інакше він вирізьбив би ті самі слова на своїй могилі.

Безбарвний світанок піднявся. Ми хотіли останнім ділом запобігти нашим думкам і викопали могилу між снігом і водою.

Вже ми не відчували бажання знову побачити завітчані країни: бо була б тільки минувшина без несподіванок. Людина не повертається до пережитого. Якби ми раніше знали, яке воно те, що опісля ми узріли, може, не вирушали б у путь, а так ми подякували Богові, який нам скривав мету і відкотив її так далеко, що саме зусилля її здобути дало нам одробину єдино певної радості. Ми подякували Богові, що наше велике страждання дозволяло нам сподіватися такого величавого кінця.

Ми могли б були придумати якусь нову, ніжнішу чи побожнішу надію. Вдоволивши нашу гордість і відчуваючи, що не від нас уже залежало завершення долі, ми сподівалися, що тепер усе докоला стане нам трохи вірніше.

Ще раз ставши на коліна, ми шукали в чорній воді віддзеркалення неба, що про нього Я мрію.

Переклала з французької *Віра Вовк*

РОГІЗНЯНСЬКА ХРОНІКА

Софія Майданська

... Ади, кажу вам, що вже би-м відпочила від тої роботи, але бо то не дають. Знов на тому тижни кухарила-м на вісілю. Прийшли під милий бік просити, аби йшла дати ряд. Казали: "Ніц, Маріє, не будете робити, лиш би добре зарядили". Та де я могла си дивити на то капарство, мусіла-м сама закотити рукави та й — гайда до роботи. Що ви собі гадаєте — було коло чого потрудитися. Чотириста пар самих старих, я вже не кажу про молодь. Сім тисяч зібрали. То вже остатна година на ті вісіля. Таку дурну моду взєли, дбають лишень, коби більше скинулися, а як ті діти мут далі жити, то вже їх не обходить.

Ви чули, що Стефаньчєна невістка віддаласи за жуцкого? Стефанька лиха, аж креше. Тажи невістка не винна, що її син умер. Така ще молода, а вже вдовица, та ще й двоє діточок на руках. Відколи жиє коло Стефаньчєних старих, то їх доглядає. Стефанька лиш коли-не-коли туди заверне, а вона таки кожної днини з ними. А старі вже стали прикрі. Той чоловік з Старої Жучки дуже поредний. Жінка лишила йому дитину, а сама кудис повіялася, то він найшов собі цу молодичку. Файно живут — нема що казати. Я ношу старим молоко, та й усьо виджу. Петро вже дуже слабый, відей до весни не дотєгне, а Петриха чисто всліпла. Зігнуло її до самої землі, а все нибас коло хати, все шос порпаєси в землі. Складают копійку до копійки, аби Фаньцьови догодити, як приїди з Румунії. А той синок лиш за дарами приходит. Ади, навіть води до хати старим не принесе, бо великий пан, лиш по подвір'ю собі походжає з дзигаром у зубах. Та ще вчить нас розуму, каже, що не вміємо жити. Стефанька на невістку всіляко сипе, а сама з Танаськом жиє. Танасько сам мені то казав, коли приходив вкривати шифером хату. Той слабый син не дозволяє йому си жинити. То я кажу, що ліпши би вже Стефанька мовчала, бо чуже виткося під лісом, а свого під носом не видит. Стефанька гадала, що старий запише хату на її молодшого сина, а Петро таки половину хати записав на її невістку.

Йой, таку маю гризоту з своєю невісткою, тажи з Фрозиною. Знов почала пити. Іларій вже бив її кілька разів, коли була п'яна, але то такий гвалт справеє, що всі си зглядают. Я вже просила-м його під милий бік, аби не робив собі встиду з тою публікою, ади, ще вб'є, боронь Боже, а вона не варта того, що би він через неї до криміналу сів. Такий став нервовий, що не мож з ним заговорити на чисту голову. Шо собі думаєш, усьо на його руках — і

господарка, і хата, і діти та ще й на роботу мусит бічи. Унук приходив до мене, той старший, що вернув уже з войска. Був трохи п'яний, дес з хлопцями на забаві випив. Я сіла коло него та й кажу потихонько, би не пив, бо видит добри, яке вдомо від тої горівки нищіє. Він спустив голову, зачервонівси на лиці та й каже: "Бабко, це ви мене послідний раз видите п'яного, більше не будете". І з того часу не п'є. Бідні діти, встидаютьси рідної мами. Все куда, куда, та й до баби біжут, в усьому мені си звіряют, бо до кого підут? Ади, менший вчера прибіг зі школи голодний, нагодувала-м го, а він просит: "Бабко, спечіт мені ту торту, шо я дуже люб'ю". Як я йому пристарала, то він, сарака, за раз половину з'їв. Дитина жадна чогос доброго. Іншим мами старают, а йому хто пристарас, як не я?

А Борисько не хоче вертатися з Хмельницького. Не так він не хоче, як жінка його там тримає. Все мала-м надію, шо буду на старість коло нього. Нову хату збудувала та й сама мушу в ній жити.

Але і Костик привів собі жінку з Рбсії. Таки у нас такого нехлюйства нігде не вздриш. Застелила ліжка якимис чорними простирла́ми, на подушки вбрала чорні пішви та ще й чорною цератою понакривала зверху, аби нендзи не було видко. Така теньга, шо в двері си не влазит, а гонору — де, де, не підступиши. Казали, шо дес були батьківські збори у музичній школі, директор напімнув їй, шо старший погано вчитси — вона см зноровила та й забрала зі школи документи обох хлопців.

А Гаврило дужи подавси відколи вмерло то дитиня у Кольця. А Кольцьо чим далі, то все гіршу натуру дістає. Тажи вони коло него бігали, як коло збитого яйця, бо то одинок. Вже був великим парубком, вчивси в десятій клясі, а Гаврильчиха все ходила за ним кругом стола, аби синок з'їв налисничок, би не схуд в школі від рахунків. Спочатку лишив музичне училище, хоч дуже добре грав на трубці. Завербувався дес у воєнну музику, бо гадав, шо мине його служба у войску. А там з хлопцями шос таке віробив, шо подіставали за то по чотори роки. Відробляв він їх у Чернігові і там таки здибав ту жінку. Вона його коло себе прикоськала. Але Кольцьо не дуже хотів з нею си жинити, бо старша за него шос на п'ять років. Сама виховувала сина від першого чоловіка та й добре знає по чому кавалок хліба, не то шо ті пелехаті, з якими він по Чернівцах си тягав. Але як зайшла вона з дитинов, то Гаврило заставив його, аби си вженив. Приїхали вони до старих, а старі таки добре си ввихнули, бо хату для них злагодили, а самі пішли жити до стайні. Зробили там собі кухоньку, хатчину, файно помалювали та й жиют. Кольцьо пішов грати вечорами по кінах, а жінка його стала робити у мебльовій якус дуже тяжку роботу. Як народилася дитинка, то Гаврило не міг си натішити. Але то нещіє

гошіло над ними. Ще дитині не було і двох років, як заслабла і до тижня вмерла. Найбільше то пережив Гаврило. Все, як май наперед його здибала, лиш про внучку згадає — вже йому сльози на очі навертаються. Казав, що такої дитини, відколи жиє, — не видів. Кожного вечора, як приходив від коней, з радгоспу, бігла до него з ослінчиком та й просила: "Діду, сідайте, най вам чоботи скину, бо ви трудні прийшли з роботи". Така ласкава і добра. Гаврило зробив їй файний пам'ятник на могилі, білий, мармуровий... А в Кольця, відей, не буде вже життя з тов жінков. Доки ще була мала, то вона їх в'єзала, а тепер... Кольцьо кинув музику, каже: "Піду на м'ясокомбінат, там хоч красти мож". А Гаврило не годен пережити цієї бесіди. "Війну, — каже, — перейшов, до Берліна, та й куля мене не зачепила, ціле життя роб'ю коло коней, у радгоспі, то вони мене ліпше розуміют, як рідна дитина, ще їх ні разу батогом не вдарив. А син мене словами періщит, словами добиває".

Йой, так з вами файно вогорити, але вже мушу бігти додому. Маю там пару курочок, поросєтко, теличку — вже чекают на мене. Гай, бувайте здорові!

ДЕЯКІ НАУКОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

Борис Клименко

Україна багато в чому подібна до Еспанії. А те, чого вона у співставленні з Еспанією не мала, набувається сьогодні такими темпами, що незчуємося, як матимемо гетьманську партію. Однією з якостей, що дуже уподібнюють інтелектуальне життя України й Еспанії, є так звана національна самокритика, останнім часом в нас дуже розвинена. Людям, що слідкують за розвитком української публіцистики, відомо, що в хорі самоочорнювання, яке старанно видається за самокритику, найгучніше лунає голос Я. Мельника.¹ Найцікавіше у подібних виступах те, що, закликаючи рівнятися на Європу, самі автори цих закликів рівнятися на неї аж ніяк не хочуть. А варто було б подивитися, в яких формах відбувається національна самокритика в Європі, щоб не впадати в ті крайнощі, за яким сценарієм розвивається цей процес.

Не можна не погодитися з дослідницею еспанської літератури І. Тертерян в тому, що "національна самокритика — це по суті своїй мітологізуюча критика. Вона не здатна дати глибину і чітку аналізу дійсних причин тих чи інших вад еспанської дійсності, вона взагалі не аналізує, а мітологізує, створює міт про націю. ... Національна самокритика створює міт про націю, але міт особливого роду — міт, зітканий з історії, з точних історичних деталей."² Нашим радянським самокритикам також важко відмовити у знанні точних історичних деталей, що вони їх використовують для аналізу існуючої ситуації. Насправді ж ці точні історичні деталі виступають у ролі конденсаторів, навкола яких витворюється густа хмара негативного міту про націю.

На питання "Чи автор взагалі проти національної самокритики?", я готовий відповісти: "Так, я проти!" Я за тверезу, свідому, гідну трагічної історії власного народу аналізу його історичного шляху, а не за "старту з руїн космодрому" до "скарбів авіакатастрофи". І збираючись говорити про те, що я вважаю недоліками у сучасних історико-наукових літературознавчих та фольклорно-етнографічних дослідженнях, хотів би попередити, що був би прикро вражений, якби мене записали до хору таких критиків.

Міт про націю може складатися і на іншій, не негативній, а позитивній основі, з переходом у самовихваляння. Не випадково Ю. Шевельов попереджає про небезпеку "діяти за принципом навпаки: що вчора було добре, сьогодні може бути погане, що

було гнане й переслідуване — мусить бути добре, особливо, якщо наміри були патріотичні.”³

Національна самокритика і національне ж самовихваляння збігаються як лівий і правий екстремізми. Головне ж у тому, що і ті й інші автори — патріоти, а патріотичний ритуал — справа сакральна, більше того — соборна. Прикро тільки, що наступне покоління молитиметься зовсім іншим богам, бо одні йому доведуть, що їхні предки — провінція, інші ж — що в цієї провінції дуже глибоке коріння і надто довгий стовбур, а отже й злісти з цього дерева новому поколінню буде дуже важко.

★

Чотири книжки,⁴ що з’явилися на полицях книгарень майже одночасно, не можуть не привернути уваги дослідників та шанувальників рідного слова. Автори їх знані й шановані, і можна сказати, що купуватимуть ці книги, навіть не зазираючи всередину, бо покупці знають, що на них чекає цікава інтелектуальна подорож. Кожна з цих книжок заслуговує на окрему ґрунтовну розмову.

Схвалюючи і підтримуючи звернення авторів до обраних ними тем, я, однак, не можу не звернути увагу на одну притаманну згаданим дослідженням рису — відсутність будь-яких натяків на знайомство із сучасною наукознавчою літературою. І проблема тут не в тому, що деякі дослідження писалися дуже давно (Г. Верес у своїй ювілейній збірці передруковує статтю дванадцятирічної давности), а в тому, що автори орієнтуються на той ідеал науковости, який зберігся хібащо тільки у нас.

Характеризуючи зміну етальонів науковости, І. Ковальченко пише, що історично першим був математичний, на зміну йому прийшов фізичний, а наприкінці XIX ст. почав вироблятися гуманітарний ідеал науковости.⁵ Винятковим досягненням розвитку науки в нашій тоталітарній системі є вироблення нового різновиду ідеалу науковости — ідеологічного. Його основною характеристикою є підпорядкування пізнавальної діяльності суб’єкта науки нормам та ідеалам, які задає суб’єкт діяльності політичної.

Коли ми читаємо у статті Р. Ш.-А. Алієва, що "монополія «марксистсько-ленінської» науки і підлегла прив’язка цієї науки до органів влади — базові джерела наступного відставання радянського суспільствознавства від світового ринку”,⁶ або у статті Л. Гозман та А. Еткінд, що інтелігенція була "підвладна марновірствам тоталітаризму і не змогла звільнитися від них з переміною режиму", ми зовсім не чекаємо, що спеціалісти з наукового комунізму можуть підтвердити відповідальність за це Комуністичної партії. Однак у статті Р. Мамедова і Л. Смолякова читаємо, що "виховання інтелігенції і керівництво її діяльністю завжди було найважливішою справою для Комуністичної партії”,

що "в умовах перебудови, яка відбувається, радянська інтелігенція одержує унікальні можливості виявити на ділі свою здатність глибоко усвідомити й реалізувати місію «рушія культури», суб'єкта духовного прогресу, від якого великою мірою залежить і прогрес матеріальний."⁸ Отже, можна казати, що вихована партією інтелігенція, одержавши (нарешті!) з її рук "унікальні можливості", повинна була б помінати свій статус і виявом зміни його мала б бути зміна ідеалів науковости. Однак зміни, якщо вони і відбулися, то хібащо в галузі переміни колишніх політичних негативів на позитиви і навпаки.

"З часів Сталіна, — пише Р. Ш.-А. Алієв, — затвердилася функція суспільної науки як прислужниці урядових органів, а фактично — органів партійних. [...] Проблема в тому, що ця функція зберігається й досі, тобто не наука підказує партії, що треба робити, а партія науці. При теперішній політичній системі це природно. Результат — наука втратила здатність до самостійного розвитку, наплодивши масу «учених»-конформістів".⁹ З констатації цього факту випливає висновок, здавалося б, неможливий: при переміні політичної системи, розвиткові в ній багатопартійности, учені, виховані на традиціях ідеологічного конформізму, підпорядковуватимуться ідеологічним нормам нових суб'єктів політичної дії. Тим самим відтворення стереотипів методологічної свідомости відбуватиметься на новому ідеологічному ґрунті, а тому й засвоєння ідеалів і норм наукової раціональности, притаманних науковим спільностям найрозвиненіших країн, нам доведеться чекати ще довго. З цих міркувань можливий тільки такий висновок: завданням науковців-суспільствознавців сьогодні повинно бути засвоєння тих наукових методів, що не тільки не залежать від ідеології, а й сприяють корекції уявлень суб'єктів політичної дії щодо їхньої здатности не тільки проаналізувати ситуацію, що склалася, а й поставити нові цілі і зформулювати нові ідеали. При чому політична деідеологізація наукової діяльности повинна супроводжуватися звільненням наукової спільности від ідеології сцієнтизму, коли наука ставиться понад усе.

*

Книжка Г. Нудьги *На літературних шляхах* вийшла у видавництві художньої літератури "Дніпро". І це до певної міри могло б виправдати популярний стиль викладення матеріялу, якби не підзаголовок — "Дослідження, пошуки, знахідки", де останні слова обіцяють збелетризований опис, а перше — ґрунтовну наукову розвідку. Здається, загальні вимоги видавництва художньої літератури суттєво вплинули на викладання ученим складного історико-наукового матеріялу.

Розділ книжки "Зародження літературознавчої думки в пись-

менстві Київської Русі" обіцяє в першу чергу з'ясування стосунків з авторами *Истории русского литературоведения*,¹¹ а в другу — з О. Куриловим, автором монографії *Литературоведение в России XVIII века*.¹² Тим більше, що останній суттєво модифікує своє ставлення до початкових етапів розвитку літературознавства в Росії, висловлене ним у попередній роботі.¹³ А натомість зустрічаємо давно нам відомий спосіб: замість того, щоб з'ясувати *що* було, нам пропонують опис того, *як* відбувалося.

Г. Нудьга пише: "Можна сперечатись, чи всі ці дані (про поширення книг, окремих авторів. — *Б. К.*) можна вважати початком історії літератури в науковому розумінні, та незаперечним є те, що їх не обійде ніхто, вони органічно входять в філологічну науку і не просто як документи, а як свідчення того, що вже в ті часи були прагнення якоюсь мірою знати шонайважливіше з історії письменства" (стор. 26). Сперечатися дійсно не можна, бо трактувати бібліографію як допоміжну дисципліну літературознавства часів його зародження мало хто собі сьогодні дозволить. Це в *Большой советской энциклопедии* другого видання (1954) можна було писати, що "першими працями в галузі літературознавства були бібліографічні описи (найдавніше сягають 10 ст.)".¹⁴

Можна, звичайно, не брати до уваги О. Курилова, який присвячує майже увесь вступ до монографії розглядові наукостворюючих факторів, аналізі літературознавства з точки зору наукознавства. Але не можна не брати до уваги своїх попередників у національній наукознавчій думці. Майже сто років тому у статті "Етнологія та історія літератури" (український переклад — 1981 р.)¹⁵ І. Франко писав: "Шойно вік XVIII є, власне кажучи, періодом, коли історія літератури стає поряд з політичною історією як наука рівнозначна з нею, яка вимагає спеціальної праці" (29, 274). А далі Франко говорить, що після необхідних, але далеко недостатніх фаз розвитку історії літератури як науки (бібліографічної, біографічної), настала фаза культурно-історична: "Це вже не мертвий збір книжок, не Парнас авторів, це щось далеко більше, це суперечність явищ і витворів духовного життя даного народу. Духовне життя народу в усіх його верствах — ось та широка основа, на якій будеться ця нова концепція історії літератури" (29, 277).

Якщо вже історія літератури зароджується у XVIII ст., то коли ж зароджується теорія літератури, або власне літературознавство? І тут не можна не нагадати думку С. Аверінцева про те, що:

... було б важкою помилкою вважати, начебто наявність літературної теорії при будь-якій літературі, шойно вона піднялася над рівнем фольклору і простої недиференційованої писемности, саме собою розуміється; начебто літературна теорія — мов би тень літератури, що невідступно йде за нею. Це не так. Історія знає великі літератури, які жили, зрозуміло, якимись

невисловлюваними уявленнями про сутність цілі і завдання, норми і пристойність словесного мистецтва, однак обходилися без їхньої теоретичної експлікації.¹⁶

Ці слова стають ще більш промовистими, якщо згадати, що під словом література ми розуміємо *художню* літературу, а не будь-яку писемність; і літературознавством ми називаємо науку, предмет якої є саме художня література. Але С. Аверінцев, як і Франко, далеко не для всіх є авторитетом.

От і читаємо в Г. Нудьги:

Коли ж починала розвиватися література, з'явилася потреба ... вироблення правил письма, стилістики, прищеплення бодай елементарних понять про теорію словесної творчості, про найліпші засоби, якими треба користуватися при висловленні думок на папері. З перекладною книгою прийшли до нас і перші теоретичні настанови, деякі з них збереглися й до наших днів. Їх переклади на церковнослов'янську мову промовляли за актуальність цих рекомендацій, за практичну потребу звертатися до них при читанні і створенні оригінальних взірців, і таким чином ставали активним фактором розвитку літератури, входили в історію предмета як органічна складова частина тогочасної філологічної думки (стор. 27—28).

Дослідник так і не робить того необхідного в будь-якій науковій праці визначення висхідних питань: що ж було літературою, наскільки вона була художньою в той час, і чи правомірно називати той комплекс знань, про який йде мова у статті Г. Нудьги, базисом, з якого виростає сучасне літературознавство.

Цілком можливо, що в Г. Нудьги є підстави не довіряти наукознавчим змаганням О. Курилова, — надто від цього віддає бюрократизмом сциєнтичного гатунку або схоластичним теоретизуванням. Але, як не дивно, наукознавчих досліджень у нас стає все більше, що дозволяє одному з провідних у цій галузі вчених казати, що "в сучасному наукознавстві розроблені методи вивчення різних організаційних та пізнавальних (соціокогнітивних) структур науки і достатньо явно осмислена специфіка наукових дисциплін у порівнянні зі спеціальностями, дослідницькою ділянкою і науковим напрямком". І наче спеціально для Г. Нудьги О. Огурцов продовжує: "Однак нерідко організаційні і пізнавальні форми, які склалися в сучасній науці, без достатніх для того підстав екстраполюються в минуле, принципова відмінність між багатоманітними одиницями наукознавчої аналізи науки не фіксується".¹⁷ Подібну екстраполяцію, або так званий презентизм, подібуємо і в Г. Нудьги, який не дає собі труду не тільки з'ясувати

ступінь науковости описуваного ним комплексу знань, а й з'ясувати ступінь відповідности сучасних уявлень літературознавства про свій об'єкт тогочасним уявленням про словесність.

Та презентизм дослідника цілком зрозумілий, бо так хочеться зробити історію національної науки і глибокою, і крашою. Якщо в росіян, за О. Куриловим, літературознавство починається з XVIII ст., то в нас воно хай починається вісім століть раніше. Г. Нудьга пише: "... автор поеми (*Слово о полку Ігоревім*. — Б. К.), починаючи свою пісню, розмірковує, як йому її скласти, чи так, як творив Боян, чи по-новому, «по билинам свого часу». Це вже роздуми над методом художнього вислову,¹⁸ і могли вони народитися тільки в атмосфері кола книжників, де обговорювалися питання поетики, різні методи будови образної мови, де цікавилися мистецтвом слова і його емоціональним впливом на читача" (стор. 43). Щодо методу художнього вислову, то з цього приводу влучно висловився С. Аверінцев: "Та зовсім не будь-яке осмислене висловлювання, що має предметом словесне мистецтво, є фактом літературної теорії" (стор. 6). А от щодо кола книжників, то тут можна зауважити, що нестримний презентизм або художній сцієнтизм Г. Нудьги змушує його перетягнути у надто сиву давнину не тільки поняття методу, а й уявлення про суб'єкта науки, які не були властиві описуваному часові. Але дослідження з історії науки мають зовсім іншу картину, дуже відмінну від тієї, яку запропонував Г. Нудьга. Наприклад, Н. В. Мотрошилова пише, що:

... в період середньовіччя головною соціальною формою організації духовної діяльності були ті чи інші релігійні об'єднання, потім університети. Але в рамках цих пануючих форм не існувало можливостей до певної міри вільно займатися об'єктивним дослідженням і створювати відповідні наукові спільності. Ось чому на початку нового часу найбільші вчені, відокремлені, відірвані один від одного, [...] самі знаходили шлях один до одного. Виникла особлива форма спілкування вчених — "республіка листів". [...] "Республіку листів" замінюють спільності вчених академії наук, які в XVII століття стають постійними інститутами.¹⁹

Отже, якщо вже казати про коло книжників, то ні в якому разі не варто нав'язувати цьому колу тих характеристик, якими сьогодні описується сучасний суб'єкт науки. Можна навіть казати, що формою спілкування книжників Київської Русі саме й були переклади, хроніки, житія, вони виступали тими посланнями, якими могли обмінятися освічені люди того часу. І літописи підтверджують, хоч і не завжди прямо, що ця форма спілкування була достатньо розвиненою.

Спосіб визначення початкових етапів радянського літературознавства, пропонуваний Г. Нудьгою, щоб бути науково вірогідним,

повинен був би враховувати досягнення сучасного наукознавства. Тим більше, що пошук літературної теорії дослідником в тих часах, структура наукового знання яких "не співпадає з дисциплінарним поділом сучасної науки",²⁰ може привести до суттєвого викривлення ситуації, яка існувала в описуваний час.

Не можна не звернути уваги і на таку проблему. Звичайно, це не вина Г. Нудьги, що він, описуючи трактат Георгія Херобоска, подає бібліографію минулого століття і не згадує монографію Ю. Бешарової, присвячену спеціально впливові цього твору на давньоруську літературу, зокрема на *Слово о полку Ігоревім*. Нам відома бідність наших бібліотек. Але існують інші видання, які можуть показати сьогоднішній рівень підходу до вивчення впливу риторик на інтелектуальний стан певних верств народу, на вироблення їхнього етосу. Гарним прикладом в цій галузі є дослідження А. Ковельмана *Риторика в тени пирамид*²¹ і групи вчених Львівського університету, об'єднаних назвою "група М", *Общая риторика*.²² На жаль, ці дослідження, цілком приступні радянським науковцям, не стали надбанням їхнього наукового інструментарію.

Таким чином, можна сказати, що Г. Нудьга знаходиться цілком на рівні історії українознавства у зв'язку з її повною відсутністю. І тому його дослідження зародження літературознавчої думки не може не бути винятково описовим, що і буває на ранніх стадіях формування певної дисципліни. Але все це ніяк не виправдовує науковця: методологічний і методичний інструментарій сучасного наукознавства й історії науки настільки багатий, що відмова від нього сьогодні — занадто велика розкіш. Особливо в умовах, коли своя національна традиція тільки починає укладатися. Можна скільки завгодно не звертати уваги на С. Аверінцева і О. Курилова, але результати їхніх досліджень від цього не перестануть існувати і бути дуже не вигідним тлом для досліджень історії українського літературознавства.

1. Симптоматичне звернення автора відгуку на статтю Я. Мельника (Вячеслав Медвідь, "Якої слави ми бажаємо?", *Дзвін*, ч. 11, 1990) до досвіду національної самокритики в Польщі.

2. И. А. Тертерян, «Национальная самокритика» и испанское художественное видение» у книжці *Ивегиса. Культура народів Піренейського полуострова в ХХ ст.* (Ленінград: "Наука", 1989) стор. 9, 10.

3. Ю. Шевельов, "У довгій черзі: проблеми реабілітації", *Слово*, ч. 17, вересень, 1990, стор. 3.

4. Г. А. Нудьга, *На літературних шляхах* (Київ: "Дніпро", 1990); Р. ф. Кирчів, *Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці"* (Київ: "Наукова думка", 1990); Г. Верес, *Як література самоутверджується у світі*

(Київ: "Дніпро", 1990), В. Шевчук, *Дорога в тисячу років* (Київ: "Радянський письменник", 1990).

5. И. Д. Ковальченко, методы исторического исследования (Москва: "Наука", 1987), стор. 272-275. Варто зауважити, що окремі науки можуть проходити свої етапи становлення ідеалів науковості. Так, щодо мовознавства та літературознавства Л. Комарова та Л. Сичова пишуть, що вони спершу "орієнтуються на нормативи природно-наукового представлення своїх об'єктів. При цьому змінюється кілька конкретно наукових орієнтацій чи онтологій: біологічна, психологічна, соціально-психологічна, соціологічна, логічна". Л. Г. Комарова, Л. С. Сычева, "Онтологический статус объекта в литературоведении и языкознании" у кн. *Проблемы гуманитарного познания* (Новосибирск: "Наука", 1986), стор. 116.

6. Р. Ш.-А. Алиев, "Власть науки, или Как аукнется, так и откликнется" у кн. *Пульс реформ. Юристы и политологи размышляют* (Москва: "Прогресс", 1989), стор. 114.

7. Л. Я. Гозман, А. М. Эткинд, "Люди и власть: от тоталитаризма к демократии" у кн. *В человеческом измерении* (Москва: "Прогресс", 1988), стор. 384.

8. Р. Д. Мамедов, Л. Я. Смоляков, "Советская народная интеллигенция в реализации политики перестройки" у кн. *Проблемы научного коммунизма*, выпуск 20 (Москва: "Мысль", 1989), стор. 204, 206.

9. Р. Ш.-А. Алиев, "Власть науки, или Как аукнется, так и откликнется", стор. 116.

10. Див.: Л. С. Сычева, "Анализ сциентизма как мировоззренческой установки культуры" у кн. *Наука и ее место в культуре* (Новосибирск: "Наука", Сибирское отделение, 1990), стор. 163-173.

11. П. А. Николаев, А. С. Курилов, А. Л. Гришунин, *История русского литературоведения* (Москва: изд. "Высшая школа", 1980).

12. А. С. Курилов, *Литературоведение в России XVIII века* (Москва: "Наука", 1981).

13. А. С. Курилов, "Возникновение русского литературоведения" у кн. *История русского литературоведения*, стор. 11-20.

14. *Большая советская энциклопедия*, 2-ое изд., т. 25 (Москва: изд. "Советская энциклопедия", 1954), стор. 238.

15. Тут залишається тільки поспівчувати нам самим, що національні інтелектуальні скарби стають відомі нам чи не занадто пізно.

16. С. С. Аверинцев, "Литературные теории в составе средневекового типа культуры" у кн. *Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье* (Москва: "Наука", 1986), стор. 5.

17. А. П. Огурцов, *Дисциплинарная структура науки. Ее генезис и обоснование* (Москва: "Наука", 1988), стор. 4.

18. Порівняйте в О. Курилова думку, що в монографії він її вже не відтворює: "У *Слові о полку Ігоревім* до теоретико-літературних відносяться міркування автора про дві художні манери «по билинам нашого часу» й «по задуму Бояна». Ці міркування є першим досвідом національної росій-

ської теоретико-літературної думки, що спирається на національну художню практику. Вони мають самобутній, оригінальний, а не займаний характер. Згадка про Бояна — перший факт історії давньоруської літератури, що дійшов до нас, важливе свідцтво існування самобутньої російської поезії, представником якої і виступав цей поет”. А. С. Курилов, “Возникновение...”, 12 стор.

19. Н. В. Мотрошилова, “Наука” у кн. *Общественное сознание и его формы* (Москва: Политиздат, 1986), стор. 297-298.

20. В. П. Гайденок, Г. А. Смирнов, *Западноевропейская наука в середине века* (Москва: “Наука”, 1989), стор. 11.

21. А. Б. Ковельман, *Риторика в тени пирамид. Массовое сознание Римского Египта* (Москва: “Наука”, 1988).

22. Ж. Дюбуа, Ф. Эделин, Ж.-М. Клиненберг, Ф. Мэнге, Ф. Пир, А. Трикон, *Общая риторика* (Москва: “Прогресс”, 1986).

КИЯНИН ОЛЕКСАНДЕР ДУБОВИК

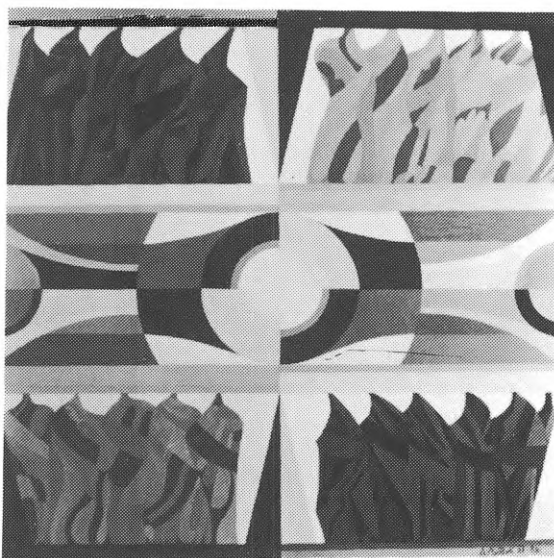
Галина Скляренко

Читачі журналу *Сучасність* вже зустрічалися на його сторінках з творами київського живописця Олександра Дубовика. (Див.: Богдан Певний, "Селективним оком", *Сучасність*, ч. 2, 1989; Дарія Даревич, "Сучасний стан образотворчого мистецтва в Україні", *Сучасність*, ч. 1, 1990). Але те помітне місце, що займає цей майстер в сучасній українській образотворчості, і своєрідність його доробку заслуговує на більш докладну і ґрунтовну репрезентацію.

Олександр Дубовик належить до того покоління, що увійшло в мистецтво наприкінці хрущовської "відлиги", коли після довготривалої повної культурної ізоляції перед мистцями України, нехай і частково, відкрилися обрії світової образотворчості, з'явилася можливість вивчення до тих пір забороненого радянського авангарду 10-20 років. І хоча цей період соціально-культурного лібералізму став досить коротким, обернувшись десятиріччями так званого "застою", його наслідки в мистецтві були яскраві і значущі. Вузькі лабети соціалістичного реалізму більше не могли втримати творчих самостійно мислячих натур, вони шукали в образотворчості вільного самопрояву, відбиття свого особистого світобачення та відчуття часу.

Так зформувалося так зване "неофіційальне" мистецтво, що існувало на Україні до 1987 року. Його складали дуже різні художники, часто протилежних мистецьких уподобань, що за своїми творчими принципами були далекі від соцреалістичної проблематики. Тільки останнім часом і широкий глядач, і критика отримали можливість познайомитися з тим, що ми нині називаємо сучасним мистецтвом України. Першою ластівкою у цьому процесі художнього оновлення стала відкрита на весні 1987 року виставка "Погляд", що її організувала київська секція монументально-декоративного мистецтва. Саме на ній глядачі вперше побачили твори Олександра Дубовика. Потім були і його персональні виставки — в 1988 році у Києві, а в 1989 — у Москві. Вони привернули широку увагу, бо не тільки відкрили громадськості цікавого майстра, а й примусили по-новому побачити сам український живопис.

Але спочатку кілька слів про творчий шлях художника. Олександр Дубовик народився в Києві у 1931 році, в 1957-му закінчив Київський художній інститут. Потім викладав у художньому училищі. Від 1968 року не брав участі у виставках, а тому почав займатися стінописом. Таке обрання другої художньої

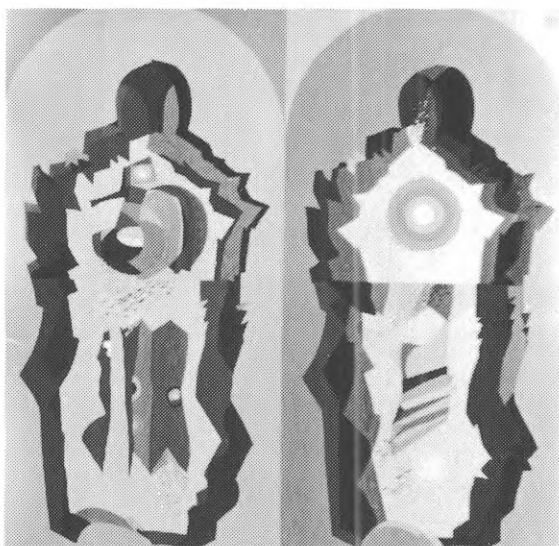

Олександр Дубовик, *Сумні і радісні* (1987-1988)

професії було в ті часи невинуватим. Саме з кінця 60-их років навколо київської монументальної секції об'єдналися митці, творчість яких не вписувалася у соцреалістичну доктрину. В той час вимоги "методу" для стінопису були не обов'язкові, тут існувала можливість певного стилістичного різноманіття і формального пошуку. Для Дубовика робота в архітектурі давала не тільки засоби для існування, але й змогу деякої "соціальної реалізації" своїх пластичних ідей. Бо і в стінописі він не йшов на компроміси, створював лише чисто декоративні роботи, що перегукувалися зі стилістикою його живопису. Адже головне в його житті відбувалося в майстерні — на полотні...

На жаль, і сьогодні не тільки світовий глядач, а й українська публіка не має більш-менш повного уявлення про образотворчість України 60—80-их років. Тут не існує ані центру сучасного мистецтва, щоб координувати виставкову діяльність, ані спеціальної галерії, щоб програмно і цілеспрямовано висвітлювати художні процеси. Тому й досі є ще достатньо майстрів, які не експонували своїх творів. Їх несподівана поява на виставках кожного разу вносить нові риси в мистецьку картину, вимагає переоцінки загальних уявлень.

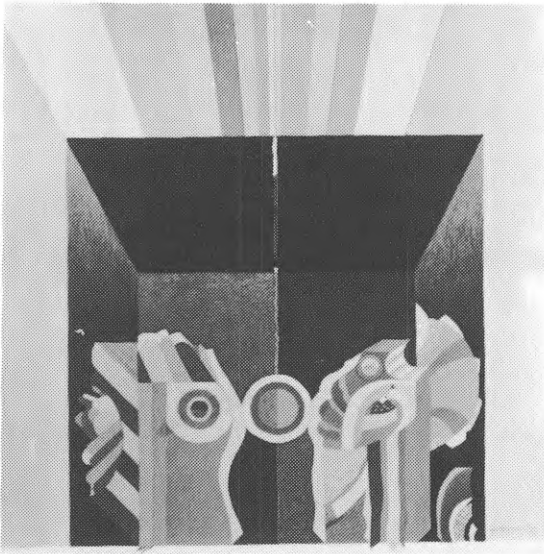
Проте вже й тепер очевидно, що творчість О. Дубовика займає тут особливе місце. Цілісна, рафіновано естетична, виражена, вона ніби не має спадів чи піднесень, розвивається в бік поглиблення авторської пластичної системи. Його живопис підкреслено

Олександр Дубовик, *Шестикрилий серафим* (1989)

інтелектуально-раціоналістичний, базується на чітких принципах, що сформульовані майстром в його теоретичному рукописі "Палімпсести". Така "клясично-авангардистська" програмність (згадаймо художні та теоретичні роботи В. Кандинського, К. Малевича) становить досить рідке явище в сучасному мистецтві взагалі, а особливо на Україні, де творчі пошуки модерністично орієнтованих майстрів йшли скоріше інтуїтивно-емоційним шляхом. Та сам художник відчуває себе більш причетним до постмодерністичної епістеми з її переоцінкою світового авангардистського досвіду, образною полісемантичністю та поєднанням широкого кола різноманітних мистецьких джерел. Тому використані ним досягнення західного живопису не є формальними запозиченнями, а становлять певні культурологічні відсилки, які передбачають програмну багатозначність інтерпретацій.

Живопис Олександра Дубовика розвиває той "аналітичний" напрямок мистецтва ХХ століття, що пов'язаний з супрематизмом, пізнім кубізмом, геометричною абстракцією, оп-артом, збагачуючи його індивідуальним світобаченням та українськими традиціями. Слід зразу ж зауважити, що всі модерністичні течії та окремі явища на Україні суттєво відрізняються від зовнішньо близьких напрямків світової образотворчості. Вони народжені іншим соціальним та культурним контекстом, розвивалися у протилежних умовах. Сприйняття авангардистського доробку трансформувалося тут через місцеві, національні естетичні уподобання, художні орієнтації

Олександр Дубовик, *Діялог* (1989)

тощо. Крім того, не можна забувати і про те, що мистецтво на Україні, як і в Росії, взагалі ніколи не мало в суспільній свідомості тільки чисто естетичного значення. В умовах політичного тоталітаризму саме воно виступало носієм духовної незалежності, особистої свободи, індивідуального самопрояву. Тому кожне самостійне образне мислення, вільне від офіційних настанов, сприймалося не тільки і не стільки як нове художнє явище, а перш за все як акт людської непокірності, прориву до вільної самореалізації.

Головним емоційним станом майже всіх творів Олександра Дубовика є тривога, передчуття близьких катастроф. Цей внутрішній мотив виражений майстром просторово-пластичними засобами. Ось як він визначає особливості своєї формальної системи:

Квадрат (постійний формат його творів. — Г. Я.) — це світ рівноваги і гармонії, одвічно інертний, який чекає на наповнення. Формат, що не передбачає руху і не має часу. Він легко розсікається на подібні собі світи... Жорстока система координат — не прийнята для емоцій, бо в'яже по руках і ногах. Тим більше, коли в цій системі з'являється вільно летюча форма. Вона застрягає, чіпляючись за координати, вона тут дискомфортна, неорганічна і не вільна. Але в цьому виявляється пристрась подолання, зусилля розриву, що не знаходять виходу.

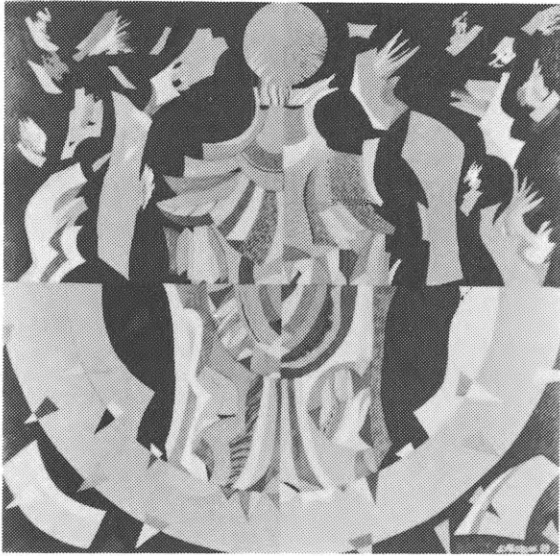
Олександр Дубовик, *Пророк II* (1989)

Форма наділяється змістовими значеннями, стає багатозначним знаком, що має безліч прочитань та змістових вимірів.

Художник називає свій живопис "сугестивним реалізмом", де сугестивність говорить про те, що це не реалізм, а реалізм — що це не абстракція. І справді, його твори існують на межі фігуративного і нефігуративного мистецтва, бо відбивають дуже узагальнені, але все ж такі реальні враження, несуть у собі відгомін реальних колізій, викликаючи у глядача також і "нехудожні" асоціації.

... Картина "Битва" (1985): чіткий горизонт, що розділяє червоне небо і чорну землю, вкриту скалеченим металом — роздуми про ціну перемог та поразок, про страшні наслідки усіляких війн, в яких, по суті, не може бути переможців...

Така прив'язаність до матеріально-чуттєвого світу є однією з характерних рис української художньої свідомості, чий віталізм протилежний абстракції, тому "чистий абстракціонізм" не набув популярності на Україні. З місцевих традицій витікають й інші риси Дубовикових творів — це своєрідна оповідність, яку він трактує як пластично-сюжетну дію, і активна кольорова драматургія, яка перегукується з традиційною гамою кольорів українського народного мистецтва: чорне, біле, червоне, жовте, синє... Аналізуючи генезу творчості цього майстра, можна виділити і такі його складові як українське барокко, стиль, на якому замішаний національний смак, а через нього той "елінізм", що зберігається в мистецтві України, до певної міри визнаючи естетичні та

Олександр Дубовик, *Фантоми* (1989)

психологічні особливості світосприйняття. Звідси — ідея гармонії, котра виступає художнім універсумом, що відтворює сутність Прекрасного, і саме Мистецтво як Прекрасне, нехай і проникнуте відгомонами сучасних колізій і суб'єктивним драматичним світобаченням художника, але орієнтоване на вічність, ідеал, що прагне виявити свою, як пише О. Дубовик, "непричетність до світу повсякденного, в дуже малій мірі до світу понять і наблизитися до берега суттєвості".

Митця цікавлять кольорово-просторові взаємозв'язки, що він будує через контрастні співставлення в системі "форма—об'єм, колір—площина", і дискретність самого простору, що наділяється ним ірраціональною енергією. Кольорово-просторові структури його творів є зліпками певного емоційного стану. Тому зовні рафінована декоративність лише приховує внутрішню напруженість, здатність до розвитку.

Може тому О. Дубовик працює переважно серіями (кожна складається з 5-20 робіт), які надають йому можливість поглиблювати, варіювати окремих знайдений пластичний мотив, досягаючи його багатобічного втілення. В той же час кожна з картин циклу є цілком завершеною і може розглядатися самостійно. "Букети", "Свята", "Знаки", "Ніки", "Палімпсести", "Діалоги", "Карнавал", "Сумні та радісні", "Нірвана"... — назви серій у нього досить умовні, бо лише накреслюють хід авторської думки.

... "Карнавал" (1987): в кожній з робіт цього циклу митець

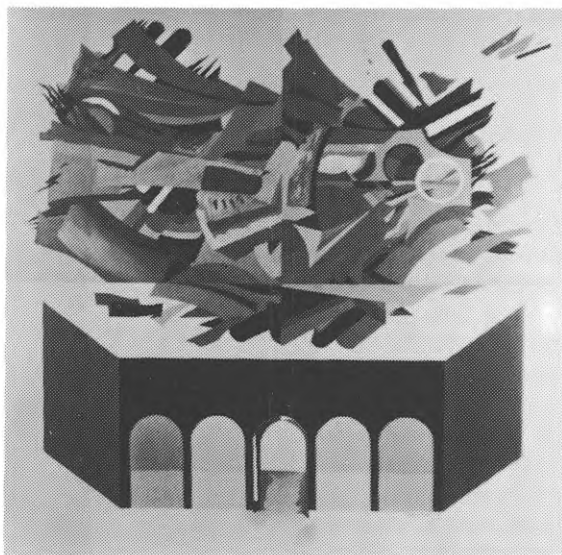

Олександр Дубовик, *Пастораль* (1989)

змінює лише колір, залишаючи композицію постійною, але нове кольорове рішення повністю перетлумачує її емоційно-образне звучання. Твори стають то сумними, то радісними, то ексцентричними, то піднесено святковими, то глибоко драматичними. Так художник втілює вічну тему "життя як театру", метушливих пристрастей і незмінності законів людського буття, явного і прихованого, суттєвого і другорядного...

Дубовик серйозно і постійно займається аналізом образних можливостей кольору. Йому належить оригінальна типологія його значення в художньому творі, де він виділяє 4 типи: колір-предмет, колір-емоція, колір-структура і колір-символ. На його думку, така систематизація дозволяє розгалужувати сучасний живопис з індивідуально-особистих позицій, пов'язуючи його з певними психологічними ознаками художника, тобто з конкретним типом особистості. Йому ж самому властиве використання кольору як емоції і структури. В його метареалістичному живописі стикаються два протилежні виміри: жива людська емоційність і трансцендентний простір, що має вже "позареальний" характер.

Олександр Дубовик любить повторювати думку Анрі Матиса про те, що значущість художника визначається кількістю нових знаків, які він вводить у пластичний обіг. Він і сам створює такі знаки-образи: "ніки", "букети", що схожі на голови, і "голови", що схожі на букети, "ті, що носять туніки", що то іронічно, то символічно уособлюють "еліністичну" присутність в його картинах, "фантоми",

Олександр Дубовик, *Падіння* (1990)

"тріумфатори". Сутність їх подвійна — вони є засобом кодування зовнішнього світу і збудження асоціативних уявлень. Ці знаки складають особливу метафоричність Дубовикового живопису, виступаючи то персонажами певної пластичної події, то розчиняючись в його загальній структурі.

Так формується особливий стиль майстра, в якому складними опосередкованими шляхами трансформуються різні художні джерела. Він репрезентує той "національний модернізм", що привертає сьогодні чи не найбільшу увагу, бо, мабуть, саме регіональне мистецтво здатне нині внести у світову образотворчість свіже живе дихання, наповнити її новою енергетикою. Олександр Дубовик в цьому відношенні перш за все український художник. Його глибока закоріненість в національній культурі усвідомлюється при широкому співставленні з іншими мистецькими шляхами та пластичними системами. Він являє собою той тип особистості, який Ф. Достоевський назвав здатним "ставати найбільш руським саме тоді, коли він найбільш європеець". Олександр Дубовик — справді світовий художник українського мистецтва.

ВІРА СВЕНЦІЦЬКА

Олег Сидор

21 травня ц. р. відійшла із земного життя Віра Свенціцька. Українська наука про мистецтво і наше музейництво зазнали невідшкодованої втрати. У многотрудному житті Віри Свенціцької ці дві сфери (наука і практична музейна справа) діяльності були нерозривні, а якщо говорити конкретніше, то вони зосереджувалися передусім на Національному музеї у Львові. Більше того, ціла її життєва дорога, починаючи од перших кроків на землі й до останку, пов'язана з цією всенародною скарбницею української культури. Донька його організатора й довголітнього директора професора Іларіона Свенціцького, вона зростала і мешкала у

Віра Свенціцька (1913-1991)

будиночку за п'ять кроків од будівлі Національного музею, його збірки були предметом її професійних зацікавлень, про його справи вона думала до останніх днів життя. 86 літ, від дня заснування на початку 1905 року і дотепер, історія Національного музею у Львові переплетена з іменами Свенціцьких — батька Іларіона (1876-1956) й доньки Віри (1913-1991). Випадок — нечастий у світовому музейництві, а в українському — унікальний. Тому зрозумілим є тягар цієї втрати для Національного музею — насамперед.

Віра Свенціцька народилася у Львові 28 серпня 1913 року, коли батькова оселя була вже на вул. Мохнацького, 42 (тепер вул. Драгоманова), на території й поряд із романтичного вигляду палацом, закупленими на кошти Митрополита Андрея Шептицького для розміщення тут Національного музею. Цей рік був пам'ятним для Іларіона Свенціцького ще однією, важливою уже для всієї нашої культури подією — три з половиною місяці пізніше, 13 грудня, відбулося урочисте офіційне відкриття для громадськості постійної експозиції Національного музею. Відтоді адреса "Мохнацького, 42" стала одним з осередків, без якого годі собі уявити повноту українського національного життя в Галичині

аж до смерті професора І. Свенціцького. У скромному й навіть дещо невігідному із житейсько-побутових міркувань мешканні директора музею бували провідні українські (та й не лише українські) суспільно-політичні й культурні діячі, тут точилися розмови про найактуальніші проблеми дня, значною мірою тут формувалася лінія мистецького чи освітнього життя в Галичині.

Отож, духовна атмосфера батькового дому вже змалку давала Вірі Свенціцькій приклад свідомого служіння національній ідеї, і можна не сумніватися, що як би не склалася її подальша доля, який фах вона б собі не обрала, він неодмінно поєднувався б для неї з тою високогромадянською позицією, від якої ніколи не відступав Іларіон Свенціцький, якої завжди дотримувалася і вона. Середню освіту здобула у жіночій гімназії Сестер василіянок, де, до речі, прищеплювали вихованкам розуміння і любов до етнографії, народного мистецтва, зібравши тут навіть невеликий музей. За спогадами випускниць гімназії, викладачка історії мати Северина організувала збирання народної вишивки. Очевидно, що не можна обминати й батькового впливу на формування світогляду й освітнього рівня доньки, як і того визначального для її біографії чинника, що зібрані й досліджувані батьком у музеї шедеври українського мистецтва (передусім іконопису) вплинули на рішення Віри ступити на стежку мистецтвознавця. Вона згадувала також, як колись, у відповідь на дитячий жаль, що вона не вміє малювати так, аби самій творити красу у мистецтві, мама заспокоїла її словами, що є професія мистецтвознавця, яка також дозволяє людям бути у постійному спілкуванні з малярством чи іншою сферою творчості.

Усе це й було передумовою того, що після закінчення в 1932 році гімназії Віра розпочала студіювати мистецтвознавство у Львівському університеті. Серед своїх професорів у ньому насамперед згадувала Владислава Подляху та Владислава Козіцького. Але, безперечно, першим її учителем та взірцем людини й громадянина був Іларіон Свенціцький, а найкращою школою давньоукраїнського мистецтва — стіни рідного музею, який став уже відтоді основним стимулом і метою її життя. Вона віддавала йому вільний від занять в університеті час, старалася поповнювати його колекції навіть мандруючи разом з іншими пластунами по різних куточках Галичини, допомагала у розміщенні збірки давньоукраїнського мистецтва у новому будинку музею (в одному з листів до Іларіона Свенціцького Митрополит Андрей Шептицький передав їй за це подяку). Віра Свенціцька була однією з ініціаторок збору членкинями Гуртка студенток ім. Лесі Українки грошей на закупку для Національного музею картин Олекси Гришенка, що експонувалися на виставках 1931 і 1932 років, і які (ніколи цього не забудеться) пропали після сумнозвісного злочину —

вилучення 1952 року у так званий спецфонд. Звичайно, усі ці факти можна вважати всього лише миттєвими епізодами в житті Віри Свенціцької, але, водночас, вже вони дають ключ до розуміння її життєвого кредо, що полягало у самовідданому служінні рідному народові, у принциповості своїх позицій, навіть коли за цим стояла загроза власній безпеці. Віра Свенціцька продемонструвала це під час її першого, ще довоєнного, ув'язнення польськими окупаційними властями у зв'язку зі справою Б. Перацького.

Як згадувалося, ґрунтом для її зростання як мистецтвознавця був Національний музей, де одночасно з університетськими заняттями (університет закінчила 1938) вона виконувала обов'язки ляборанта від вересня 1932 до вересня 1939 р., тобто, до так званого "золотого" вересня. А відтак до початку 1940 р. викладала в жіночій господарській школі, щоб у січні 1940 р. повернутися до музею уже дипломованим спеціалістом і повноцінним науковим працівником, яким була і впродовж війни. Якраз одна із зібраних тут колекцій стала основою першої значної наукової праці, що з'явилася у *Літописі Національного музею* за 1938 рік, а наступного, 1939 року, в повнішому обсязі побачила у Львові світ окремим виданням у двох випусках (у другому випуску — ілюстрації). Це дослідження — "Різьблені ручні хрести" (магістерська робота В. Свенціцької) дотепер залишається єдиною соліднішою працею, що присвячена цій своєрідній галузі давньої української культури.

І в подальшому В. Свенціцька нерідко була піонером у вивченні тих чи інших ділянок мистецької спадщини рідного народу і, знову ж таки, завжди вона йшла від докладного ознайомлення з матеріялом. У 1940-1941 та перших повоєнних роках (від серпня 1944 до листопада 1948 р. була звідувачем фондами тоді уже Львівського державного музею українського мистецтва) багато дало їй у цьому сенсі опрацювання тих скарбів (ікони, старовинне шитво, декоративна різьба, давні гравюри), які в наслідок реорганізації системи львівських колекцій надійшли сюди з колишніх музеїв Ставропігії, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Богословської Академії, Народного Дому, музею Яна III, з окремих монастирських та приватних збірок. Значною мірою одним із результатів цього була, приміром, підготовлена нею в 1941 р. стаття "Розвиток тла в українській іконі". Ця інтенсивна науково-інвентарна праця, що від листопада 1945 до листопада 1948 р. поєднувалася з педагогічною діяльністю в училищі декоративного та прикладного мистецтва, на жаль, була перервана несподіваним арештом 5 листопада (можливо, чергові роковини жовтневого перевороту в Росії 1917 р. годилося тоді відзначати новими арештами). На Віру Свенціцьку накопилася повоєнна хвиля репресій сталінізму, що на довгих 8 літ, аж до 14 червня 1956 р., закинула її

у далекий Тайшет, де засланці працювали на лісозаготівельних роботах. Нелегко уявити собі цю по-шекспірівськи драматичну ситуацію, коли батько змушений був документально оформлювати абсурдне звільнення доньки з роботи, в наслідок чого в її трудовій книжці з'явився запис: "Звільнена з причини затримання органами МДБ. — Наказ ч. 168 — 22. XI. 1948 і ч. 179 — I. III. 49".

Не любила згадувати про ті роки, бо, очевидно, мало втіхи давали ці спогади. Але із слів її товаришок з таборів відомо, що вміла розрадити інших у хвилини зневіри, хоча і в неї, напевно, бували моменти відчаю, спричинені роздумами про драматичні повороти в долі музею й особливо — батька. Наприкінці життя він хворів, і майже втратив надію востаннє побачитися зі старшою донькою. Наказ шість, Віра ще застала його живим.

Повернувшись до Львова, В. Свенціцька 9 серпня 1956 р. подала до нового директора музею В. Семярку заяву з проханням поновити її на роботі. Заява розглядалася (очевидно, не лише в дирекції музею) більш як три місяці, і аж 30 листопада, через 12 днів після смерті Іларіона Свенціцького, з'явився у музеї наказ ч. 102 з 30. XI. 1956 року: "В зв'язку з виділенням Міністерством культури УРСР для Львівського державного музею українського мистецтва додаткової штатної одиниці наукового працівника прийняти з днем 1 грудня ц. р. на посаду наукового працівника — згідно штатного розпису — Свенціцьку Віру Іларіонівну". Пізніше вона була: від 1962 р. — старшим науковим працівником, у 1967 короткотривало — завідуючою відділом народного мистецтва і згодом завідуючою відділом дореволюційного мистецтва (від 1975 р. — відділом давнього українського мистецтва). А тоді, ніби прагнучи надолужити втрачений у таборах час, Віра Свенціцька із ще більшим заяттям взялася до буденної музейної праці, знову ж таки поєднуючи її з науковим осмисленням матеріялу. 1961 року вона заочно закінчує аспірантуру при Інституті мистецтвознавства, фолкльору та етнографії АН УРСР, підготувавши дисертацію, яка у 1966 р. була випущена видавництвом "Наукова думка" як монографія *Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.* Це етапне для українського мистецтвознавства дослідження наочно виявило зрілість В. Свенціцької як вченого, значимість зібраного нею не лише у затишші музейних фондосховищ, але й у багатьох галицьких церквах матеріялу, виважену аргументованість її висновків. У тому ж 1966 році ця праця стала підставою для успішного здобуття В. Свенціцькою вченого ступеня кандидата мистецтвознавства й дістала схвальну оцінку світової слави вченого Віктора Лазарєва.

Перед нашим мистецтвознавством ще й досі стоїть завдання щодо нагромадження фактологічного матеріялу, але В. Свенціцька у своїй книжці вже 25 років тому зуміла узагальнити складну

стилістично-монументальну кількість пам'яток українського малярства XVII ст., простежити у них різні тенденції розвитку, зв'язки з мистецтвом інших народів, намітити ряд проблем для подальшого вирішення. *Іван Руткович...* продовжив лінію вивчення українського іконопису, першим видатним дослідником якого був Іларіон Свенціцький у працях *Іконопись Галицької України XV-XVI віків* (Львів, 1928) та *Иконы Галицької України XV-XVI в. Альбом* (Львів, 1929). Поступово й наукові зацікавлення самої Віри Свенціцької зосереджуються саме на цьому, давнішому періоді еволюції українського малярства. Підтвердженням цього є відповідні розділи її авторства у шеститомній *Історії українського мистецтва*, альбомі *Український середньовічний живопис* (Київ, 1976), книжці *Спадщина віків* (Львів, 1990), підтвердженням цього є численні статті у журналах *Искусство, Творчество, Декоративное искусство* (Москва), *Наукова творчість та етнографія, Образотворче мистецтво, Україна* (Київ), *Дзвін* (Львів), у наукових збірниках *Древнерусское искусство* і *Памятники культуры. Новые открытия* (Москва), *Українське мистецтвознавство, Українське музикознавство, Українське мистецтво у міжнародних зв'язках* (Київ), у колективній праці *Бойківщина* (Київ, видавництво "Наукова думка"), в *Українському календарі* (Варшава).

Не можна не згадати й вагомих статей з питань історії давньої української народної гравюри у збірниках *Федоровские чтения*. Взагалі, проблематика народної течії в українському образотворчому мистецтві в останні роки життя цікавила В. Свенціцьку все більше (і тут теж можна прослідкувати традицію, започатковану І. Свенціцьким при організації "Виставки галицького примітиву" ще в довоєнні роки). Підготований нею каталог виставки *Малювання на склі* (Львів, 1990) — одне зі свідчень цих зацікавлень, так само як і альбом *Світ очима народних майстрів*, що ось-ось має з'явитися друком у видавництві "Мистецтво" (у співавторстві з Василем Отковичем). І це зрозуміло, бо ще при опрацюванні колекції різьблених дерев'яних хрестів (переважно народної роботи) на багатьох їхніх зразках вона побачила нерозривний сплав професійної вправності виконання зі стихійною силою народної творчості. Ця прикмета особливо виразно проступає якраз у давньому українському мистецтві, котре через історично-об'єктивні причини було значною мірою мистецтвом церковним, і якому власне ця народна течія не дозволяла переступити межі сухого, догматичного шаблону, давала йому стимул до інтенсивного розвитку.

Якщо до вищенаведеного побіжного переліку додати ще й доповіді на багатьох наукових конференціях у Москві, Києві, Львові, то стане зрозумілим, що в особі Віри Свенціцької наша наука втратила провідного, широковідомого у світі знавця давньо-

українського малярства, та й не лише малярства, а образотворчого мистецтва взагалі. Із шойно сказаного може скластися враження про В. Свенціцьку як про типового кабінетного вченого, що, відгородившись од усіх тривог довколишнього світу, займається абстрактними теоретизуваннями, далекими від потреб нашого неспокойного сьогodenня. Подібне враження буде глибоко помилковим. Поперше, В. Свенціцька завжди розуміла, що вивчення давнього українського мистецтва має не лише академічно-наукове, відсторонене од наших нинішніх проблем значення. І ми нині маємо можливість переконатися, наскільки зростає серед найширших кіл громадськості інтерес до давнини, до історії нашого народу, в тім — і до історії культури, зокрема — і мистецтва. Усвідомлення нами усіма наших найглибших коренів особливо важливе сьогodenі, коли у світлі подій в різних регіонах України бачимо, у що може обернутися довготривале нехтування подібними питаннями.

Подруге, В. Свенціцька ніколи не замикалася у вузькій межі своїх наукових зацікавлень як у вежу зі слонової кости. Щоденне художнє життя, живий мистецький процес у всьому його розмаїтті (виставки сучасних митців і зустрічі з ними, обговорення виставок і різного роду дискусії, літературні вечори й філярмонійні концерти) неодмінно викликали у неї зацікавлення й діяльну співучасть (до речі, була активним членом Спілки художників України). Вона зустрічалася ще з Олексою Новаківським та Іваном Трушем, була молодшою сучасницею Олени Кульчицької, Антона Манастирського, інших помітних діячів української культури. До речі, у структурі нинішнього Національного музею діють художньо-меморіальні музеї згаданих поіменно митців. Першим з них 1971 року було відкрито Музей Олени Кульчицької — при великій заангажованості В. Свенціцької на всіх етапах його організації. Вона ж була зачинателькою проведення регулярних вечорів пам'яті О. Кульчицької в цьому музеї, завдяки чому тепер зібрано цікаві спогади для збірника про визначну українську майстерню. Без В. Свенціцької ми не мали б вагомого зібрання (Львів, 1972) матеріалів з наукових конференцій, присвячених 100-літтю від дня народження Івана Труша, як і зібраних матеріалів з подібної конференції, присвяченої Олексі Новаківському (вони ще чекають публікації). Можливо, після того хтось міг подумати про розпорощення її сил, але цього в той чи інший момент вимагали інтереси музею, що завжди було вищою метою В. Свенціцької. Крім того, розмаїття форм музейної роботи збагачувало також її, сприяло появі свіжих думок, неординарності співставлень і в головній сфері її діяльності.

А слід сказати, що впродовж останніх десятиліть бували періоди, коли ця діяльність натрапляла на перешкоди, на якісь

нібито таємничі "підводні камені". Проте нічого таємничого у цьому не було. На це склалися і тогочасне, майже відверте офіційне українофобство, і вже згадані факти з біографії Віри Свенціцької, й віковична неприязнь певної категорії власть імуших до всього, що перевершує їхній інтелектуальний рівень, і винесене комуністичним тоталітаризмом у ранг державної політики вульгарно-соціологічне трактування релігії, й відповідно — мистецтва, з нею пов'язаного. Приміром, так і не була відкрита для огляду виставка релігійного мистецтва, організована В. Свенціцькою 1968 року з нових надходжень у збірки музею. Через три дні після побудови експозиції виставка з веління перестрашеного можливим її розголосою обласного комуністичного начальства була демонтована. Пригадую собі інший факт, що у нормальному суспільстві може сприйнятися як курйоз чи анекдот: оглянувши готову до відкриття збірну виставку з нагоди музейного ювілею, чиновник з обласного управління культури (якому підпорядкований музей) зробив висновок, що в експозиції мусить бути не сім ікон (з його точки зору, це — забагато), а лише три, ну, може, — чотири...

На щастя, спотворене офіційне тлумачення давньоукраїнського малярства відійшло у минуле. Однак цей та інші, похідні від нього, негативні чинники ніколи не зупиняли праці В. Свенціцької над дослідженням історії культури України. Долаючи їх, вишукуючи різні "тактичні" ходи та пускаючи в дію нерідко складну "дипломатичну гру", вона, проте, ніколи не поступалася принциповими переконаннями, інтересами музею і, врешті-решт, інтересами нашої культури.

Віра Свенціцька не асоціюється з образом кабінетного вченого і через свою активну експедиційно-збирацьку роботу (особливо в 1960-ті рр.), як також через велику організаторську роботу щодо влаштування виставок, окремі з яких стали значними подіями львівського культурно-музейного життя. Достатньо згадати хоч би ті, що були присвячені 800-літньому ювілесві *Слова о полку Ігоревім*, 725-річчю Потелича — одного з найбільших центрів кераміки на Україні, експозиції на відзначення ювілейних дат у житті Національного музею, виставки "Світ очима народних митців", "Малювання на склі" тощо. При чому більшість із них супроводжувалася проведенням солідно підготованих наукових конференцій.

Треба пам'ятати, що паралельно, а вірніше буде сказати — насамперед Віра Свенціцька постійно проводила кропітку роботу з фондowymi збірками. Робота хоча зовні й непомітна, але по суті — колосальна, бо вимагає такої відданості справі та затрати сил і часу, які належним чином може оцінити тільки досвідчений працівник музею. Однак вона необхідна, бо саме її результати стають підвалинами для кожного серйозного наукового дослідження. Можна без перебільшення сказати, що В. Свенціцька знала майже

кожну річ, яка зберігається у музеї, могла безпомилково визначити її місце в історико-мистецькому процесі, вичерпно окреслити коло проблем, що постають у зв'язку з цим предметом чи групою споріднених творів мистецтва. Не просто було поєднати цю буденну працю з науковою роботою, бо у фондосховищі у службовий час треба було бути не стільки дослідником, але й технічним працівником і вантажником, тобто звичайним музейником-ентузіястом, що не має часу роздумувати про чітке розмежування службових обов'язків стосовно тої чи іншої посади.

Для творчої, наукової роботи Віра Свенціцька залишала вихідні дні, вечірні й нічні години: охоронці музею переконувалися в тому постійно при погляді на звернені до музею, допізна освітлені вікна у кімнаті, де вона працювала. На жаль, цього часу бракувало для реалізації усіх наукових задумів, і це вже, — як не прикро, — назавжди. Не раз ближчі до неї люди висловлювали побажання, щоби зосередилась всеціло на тому, що й сама вважала справою свого життя — підготові солідного "Наукового каталога іконопису XIV-XVI ст. у збірці Національного музею у Львові", але ця фундаментальна праця залишилася незавершеною... В. Свенціцька вважала обов'язком не випускати зі своїх рук багатоплянкової фондової роботи, що забирала надто багато часу і сил.

Впродовж десятиліть ім'я Свенціцьких було настільки невіддільне од музею, що для людей і в нас, і за кордоном, Іларіон та Віра Свенціцькі виступали своєрідною персоніфікацією Національного музею у Львові. Зрештою, значною мірою (особливо після смерті батька) так і було: особовий склад музейного колективу (починаючи від директорів і закінчуючи прибиральницями) періодично зазнавав змін, не втягуючи у цей процес лише їх. Звісно, усі ці чинники витворювали феномен певної їхньої незамінності, і в цьому є рація. Усвідомлення цього В. Свенціцькою психологічно впливало і на її позицію в музеї. Загострене почуття відповідальності за підпорядковану їй як завідувачеві відділом колекцію давньоукраїнського мистецтва виробило у неї дещо ревниве ставлення до цього підрозділу музею. З іншого боку, її життя і сили були всеціло віддані, щоб колекція збереглася практично майже без втрат, попри усім знані небезпеки. І це давало їй моральне право на пріоритет у науковому опрацюванні колекції.

Можна сказати, що В. Свенціцька була одним з духовних епіцентрів Національного музею: у неї завжди було чого повчитися колегам, і у своєму професійному зростанні кілька поколінь їх багато чим завдячують її наставництву. Вона була живим носієм музейних традицій, її зусиллями не переривалася нитка багатьох починань, закладених ще в довоєнні роки. Можна згадати регулярне (враховуючи й "глухі" періоди нашої недавньої історії)

відзначення Шевченківських днів окремими виставками чи хоч би невеликими розділами на постійній експозиції, або зусилля, спрямовані на розвиток наукової роботи в музеї. Вона намагалася кожному працівникові знайти й порекомендувати посылно для нього тему хоч би невеликого дослідження, а згодом допомогти порадою, вказати необхідну літературу, поділитися міркуваннями про можливе спрямування цієї праці.

Віра Свенціцька не обмежувалася роботою над власними дослідженнями: як рецензента її прізвище стоїть на книгах П. Жолтовського, В. Любченка... А етапна книга М. Драгана *Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст.* (Київ, 1972) появилася багато років після смерті її автора лише завдяки великій редакторській роботі В. Свенціцької. Подібний перелік можна довго продовжувати, бо варто згадати, що без участі В. Свенціцької не обходилася майже жодна поважна конференція у Львові, що вона була членом реставраційних рад у кількох установах, зрештою, вона була тією людиною, до якої приходили різні люди (не кажучи вже про працівників НМ) за порадою чи консультацією, і вона, відклавши безліч своїх справ, кожного уважно вислуховувала і, по можливості, допомагала.

Така багатогранна діяльність Віри Свенціцької продовжувалася до останніх місяців життя: вона ще керувала побудовою виставки "Митрополит Андрей Шептицький і Національний музей" та проведенням на її тлі наукових читань (у грудні минулого року), думала про підготову каталога виставки. Цього останнього їй уже не судилося зробити. Як вже згадувалося (і це є найбільшим ударом для українського мистецтва), залишився не до кінця опрацьованим "Науковий каталог іконопису XIV-XVI ст. у збірці Національного музею у Львові". На жаль, В. Свенціцька не встигла й особисто передати в інші руки збірки, охоронцем яких вона була, а також упорядкувати свій архів, систематизувати зібрані нею за життя розмаїті допоміжні матеріали.

21 травня вона померла в лікарні на вул. І. Огієнка у Львові, а 24 травня з колонної залі Національного музею вирушила в останню путь на Личаківський цвинтар, до місця, де спочивають її батьки. Прощальне слово над домовиною Віри Свенціцької виголосили директор музею Андрій Новаківський, начальник обласного управління культури Олег Гринів, голова НТШ Олег Романів, голова Львівської Спілки художників Андрій Бокотей, кандидат філологічних наук Лідія Григорчук, директор Львівської бібліотеки іноземної літератури Іван Лозинський та подруга покійної з юнацьких літ Марія Ясеницька.

28 червня, напередодні сорокового дня від смерті, в Національному музеї відбувся вечір пам'яті Віри Свенціцької. Із виступів на ньому працівників музею, колег та друзів В. Свенціцької

виразно окреслився її образ як людини і вченого. Невичерпною енергією, як і широтою інтересів, великою ерудицією, вдумливим, по-справжньому науковим підходом до аналізу кожного явища культури вона нагадувала свого батька, видатного вченого, організатора Національного музею, установи, якій віддала життя і вона. Ще перед її смертю в музеї була ідея відкрити у частині їхнього будиночка меморіальну експозицію, присвячену І. Свенціцькому. Ця ідея не втратила актуальності, але, безперечно, що у такій експозиції мають бути поєднані матеріяли як про Іларіона, так і про Віру Свенціцьку — великих і невтомних трудівників на ниві української культури.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* ч. 7-8, 1991, (стор. 241, 243) в рецензії Антіна Івахнюка, під час друку були пропущені знаки над хорватськими буквами.

КОМЕДИОГРАФ АЛЕКСЕВИЧ

Валеріян Ревуцький

Український театр у діяспорі, зокрема після Другої світової війни, — явище дуже мало досліджене. Тут можна лише відзначити працю про Театр-студію Йосипа Гірняка та Олімпії Добровольської за редакцією Богдана Бойчука та нарис Олега Лисяка про Ансамбль Українських Акторів у Західній Німеччині. А це явище варте повної уваги. Розкутий від цензури український театр розпростер крила. А він мав з ким працювати, бо в еміграції опинилося чимало професійних сил. Очевидно, якщо існував театр, то мусіли бути і драматурги. Саме тут і підтвердився факт, який вважаю типовим для мистецтва театру, що драматургія допомагає лише розвитку театру, а не театр повинен ілюструвати драматургію, як це повелось робити роками в Радянському Союзі.

Саме коли справа йде про драматургію, що з'явилася по війні під час перебування українського театру в Європі, то тут не можна оминати таких постатей як Юрій Косач, Ігор Костецький чи Людмила Коваленко і предмет цього дослідження драматург Алексеви́ч (Іларіон Чолган), що також виступав під псевдонімами Головацький та Нагloch. У післявоєнний період українська драматургія знала переважно дві постаті — Юрія Косача та Алексеви́ча. Не місце тут аналізувати творчість першого, але прийшов час цілком відокремити безпринципову постать його як людини від його драматургічної спадщини. Справа буде торкатися лише другого, де в наявності є суцільність Алексеви́ча-драматурга і Алексеви́ча-людини, а до того ж і відомого лікаря-гінеколога. Багато людей розцінюють творчість Алексеви́ча в драмі, як безпосередній відгомін діяльності Театру-студії Й. Гірняка та О. Добровольської. Звичайно, з цією студією "народився" й тісно співпрацював Алексеви́ч, але він був пов'язаний і з Ансамблем Українських Акторів під керівництвом Володимира Блавацького, для якого написав дві драми.

По війні Й. Гірняк та О. Добровольська з групою молоді з колишньої Львівської театральної студії опинилися у Ляндеку (Австрія), вийшовши зі складу таборового театру, де ролю Наталки-Полтавки мала виконувати 70-літня акторка, і вже в лютому 1946 р. дали виставу Алексеви́ча "Замотеличене теля", яку драматург назвав "замаскованим літературно-театральним кабаре́том". Вистава відтворювала жанр вистав театру "Березіль" харківського періоду — "Алло на хвилі 477" та "Чотири Чемберлени". Молодий драматург провів не одну годину з керівниками Театру-студії,

Святослав Гординський: обкладинка до книжки Іларіона Чолгана
Дванадцять п'єс без однієї

йдучи за їх вказівками, як саме творилися ці вистави "Березоля". Це були вистави-ревію, а сам Гірняк висловлювався не раз, що жанр ревію дуже зручний для вишколу молодих акторів у застосуванні різноманітних ситуацій на сцені. "Замотеличене теля" складалося переважно з пародійних сцен на вистави побутового театру та на родинні взаємовідносини у таборах. В паралельному аспекті до вистав "Березоля" ведучими у виставі були самі керівники студії — Гірняк і Добровольська в ролях Репортера та Чорної Маски, широко застосовуючи імпровізації, наголошуючи на неодмінності руху та гіперболічних жестів.

Успіх "Замотеличеного теляти" показав, як відзначала критика, що ревію є тією центральною формою, яка дає студійцям змогу подавати матеріал для сценічних вправ і життєву громадську актуальність.¹ І до такої форми поєднання вдався Алексевиц у

своїй другій драмі, яку він назвав "еміграційним фільмом-водевілем зі співами та танцями". Вона композиційно відрізнялася від "Замотеличеного теляти". Музика, спів і танці та характер Ясновидця єднали окремі картини. Нема сумніву, що Алексевиц, діючи згідно з вказівками керівників студії та режисера, показав у "Блакитній авантюрі" (так драматург назвав свою другу драму) тип еміграційного Хлестакова, самозакоханого брехуна, взявши сюжетну схему з "Ревізора". У створенні "Блакитної авантюри" мало місце й те, що один з головних студійців Степан Залеський ще раніше зіграв досконало роллю Хлестакова у виставі Львівського оперного театру в режисурі Гірняка. Сюжетна схема аванюриста, подібного до Хлестакова, Романа Птаха була пристосована до таборового життя.

Але основним досягненням Алексевица як комедіографа були його чотири драми, об'єднані головним образом Мамає. Дві з них — "Сон української ночі" (1946, названа автором "музична казка-каруселя") та "Хожденіє Мамає по другому світі" (1948, "Містерійне дійство") йшли в Театрі-студії, де головну роллю Мамає виконував Гірняк. Останні дві Алексевиц написав уже в США — "Мамає невмирущий" (1956, "Театральне видовище гіперболі та гротеску") та "Дума про Мамає" (1989, "Сюрреалістична панорама американської України другої половини ХХ століття"). Головний герой всіх чоритьох частин — Мамає після подорожі навколо світу (включно з "другим світом") відлітає ракетою у фіналі на Україну. Мамає — невмирущий образ українського народу, що мав своїх попередників і у вертепному дійстві під виглядом ляльки Запорожця, і в творах класиків української літератури ХІХ століття, і в героїчній народній пісні, і в образотворчому мистецтві, і, нарешті, у творах найвизначнішого українського драматурга ХХ століття Миколи Куліша. У щоденнику останнього (і це було відомо Гірнякові та Алексевицеві), коли він подорожував з Курбасом до Ленінграду, занотовано: "Нові образи до п'єси «Мамаї»".² І хоч п'єса про Мамаїв не була зреалізована під цією назвою, але вона трансформувалася хоч би в його "Мині Мазайлі".

В усіх чотирьох драмах Алексевиц показав образ Мамає з повним синтетизмом. У ньому сконцентрувалися не тільки героїчні риси Мамає, але подано з повною конденсацією наївного українського трагікомізму, позначеного рисами тупого обмеженого обивателя, звиклого радше до спостерігання явищ, аніж до дії, істоти надзвичайно простодушної та довірливої, що вірить кожній "папузі" та її підшептам. Мамає Алексевица є особою не тільки з комплексом меншовартости малороса, але й одночасно різка сатира на отаманію, на непомильність у будь-якому адмініструванні в невідомих різних проблемах, на виняткову дрібничковість у мисленні та ідеальне пристосовання у будь-яких ситуаціях.

П'ятою виставою Алексеви́ча у Театрі-студії мало б бути "Останнє втілення Лиса Микити" (1949, за повістю Івана Франка), яку автор назвав "сенсаційно-детективною п'єсою". Драматург, крім феєрії звіриного царства, представлено в масках політичних діячів сучасности, увів другу фабулу — пригоди Шерльока Голмса і д-ра Ватсона, що шукають автора за допомогою музи-дівчини Мусі. Алексевич переслідував два завдання: дати індивідуальне забарвлення політичних діячів в образах звірят та урухомити дію наявністю детективної історії.

"Провулк Святого Духа", з яких Алексевич ознайомив мистецького керівника Ансамблю Українських Акторів Блавацького, був виставлений у 1949 році. Це дев'ять картин з історії Львова, поєднаних між собою двома ведучими особами — Дзвінковою Дамою та Тінню Поета. Цей твір Алексеви́ча за своїм жанром скоріше нагадує поетичну драму, забарвлену віршами трьох збірок Богдана Ігоря Антонича ("Три перстені", "Книга Лева" та "Ротації") і побудований на контрастах темряви й світла. Сам темний Провулк Святого Духа і сновидна корчма пана Семена обертаються на символ світла. З темряви чорних сукон випливає і світлий хрест собору св. Юра.

Після успішної вистави "Провулк Святого Духа" Алексевич на замовлення Блавацького написав драму "Діти Дажбога" (1949). Проте виїзд Ансамблю Українських Акторів до США залишив незреалізованою цю виставу. Драматург назвав її "комедією еміграційних днів". Фактично це була панорама життя в таборі "Зелений горбочок" на австрійсько-баварському кордоні, про який з іронією згадує сам драматург, що "кожен табір — це наша фортеця. Там діють і борються державні мужі". Панорама фортеці розвивається через головну особу Оповідача, що робить її подібною у рівнобіжному аспекті до структури драми "Наше місто" американського драматурга Торнтон Уальдера.

Тема комедії "Діти Дажбога" знайшла своє повторення в комедії Алексеви́ча "Загублений скарб" (1952, виставлена в трупі Мирона Чолгана, колишнього члена Театру-студії Гірняка, що був і її режисером). Деякі дійові особи в ній носять ті ж самі прізвища. Сатира "Загубленого скарбу" спрямована на керівництво в таборі ДП "Вишневі садочок", до управи якого попали люди з примітивними поглядами, але які вважають себе справжніми політичними діячами, що, мовляв, "створили мініатюрну Україну серед хаосу загибаючої Європи".³ Паралельно з сатирою Алексеви́ча робить наголос на збереження загубленого скарбу — душ і сердець ДП перед виїздом за океан на постійне перебування. "Загублений скарб" був єдиною виставою Алексеви́ча на американському континенті. Відтворення життя ДП в таборах Європи відходило до історії, втрачало свою актуальність, незважаючи на дотепно

створені образи, підкреслені у виставі цікавими мізансценами режисера М. Чолгана, а також досконалою грою Йосипа Гірняка в ролі Доктора Психіятренка з Криворіжжя, найбільшого критика таборового життя в цій комедії, що була яскравою пародією на лікарське обслуговування в загальному аспекті — від комедії Мольєра та Гольдоні до сучасних лікарів на зразок лікаря-психіатра в комедії "Гарвей" Мері Чез.

Алексевич увіходить до історії українського театру як найбільш видатний комедіограф часів існування "діпістів" по таборах Західної Європи. Чому мав він тоді такий великий успіх? На це питання він сам відповів на сторінках журналу *Київ* у листі до прихильників театру: "В таборах стоплювалися темпераменти й індивідуальності різних прошарків громадянства з різних частин України. У тих самих бльоках жили побіч себе люди з-над Тиси й Дону, з Буковини та Волині, з-над Дніпра і Дністра. Фраза директора Златоустого звучить може пародійно, а в кожному жарті є зерно правди: «Панове, ми не усвідомлюємо собі факту, що оце вперше за всі сторіччя ми зажили мирним державним життям»".⁴ У табори ДП з усіма позитивами й вадами прийшов подих нового життя і можна було вільно творити, працювати й сперечатися.

Всі комедії Алексевича багаті своєю театральністю. В них проявляється одна притаманна їм риса: як багато може виграти драматург, коли він прислухається до того, що йому радять театральні діячі. Тісна пов'язаність Алексевича з Театром-студією Гірняка й Добровольської дала свої плідні наслідки. Ту ж саму театральність його драм відчув і Блавацький, коли прийняв до вистави його "Провулок Святого Духа" і навіть зобов'язав його написати для Ансамблю Українських Акторів комедію "Діти Дажбога".

Найвищим досягненням комедії Алексевича є створення синтетичного образу Мамає, образу, що віками несе в собі національні українські риси, повертає до оригінальних джерел українського театру. Недарма Лесь Курбас, мріючи про революцію в українському театрі, звернувся ще в Молодому театрі до вистави "Вертеп", де й був попередник Мамає, найбільша лялька-Запорожець. Зрозуміло й тому, що коли у вільних обставинах таборового життя можна було створити й вільну духом виставу, то творчий спадкоємець Курбаса Йосип Гірняк вніс пропозицію відразу звернутися до нашадка Запорожця з вертепу — Мамає. Алексевич же ідеально підхопив ідею Гірняка і розгорнув її в чотирьох драмах про Мамає. Але самого ідеального підказу Гірняка було б недосить, якби Алексевич не мав вродженої властивості вміти подавати діялог так, щоб тримати глядача в напруженні та розряджати його час від часу введенням пантомім чи музичних сцен, робити його легшими до сприймання. Не можна

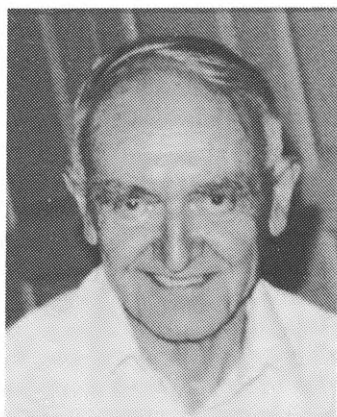
заперечити й того, що Алексевич був досконало обізнаний з театром і сучасними західноєвропейськими та американськими драматургами, відчував пульсування їх, не тільки читав їхні твори, але й бував на їхніх виставах у театральному Відні, де провів свої студентські роки. І понад усе мав величезне відчуття спостережливості до побутових явищ і вміння їх узагальнити.

-
1. Гр. Шевчук, "Молодість, що вміє, старість, що може", *Час*, лютий 1947.
 2. Микола Куліш, *Твори* (Нью-Йорк: в-во УВАН, 1955), стор. 310.
 3. І. Алексевич, "Загублений скарб", стор. 6 (машинопис).
 4. І. Алексевич, "Листи перед прем'єрою", *Київ*, ч. 5, 1953, стор. 246.

ВІТАЄМО З ВІСІМДЕСЯТЛІТТЯМ!

Вітаємо нашого постійного співпрацівника, визначного театрознавця і критика Валеріяна Дмитровича Ревуцького з вісімдесятиліттям та бажаємо йому дальших творчих успіхів.

Редакція.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ЯК ПРОБЛЕМА В ПОЛІТОЛОГІЇ

Джон С. Решетар

Політологія, наука, яка доволі розвинена на Заході, може висвітлити відносини між Україною та Росією.¹ Політологія насамперед досліджує такі корінні питання: хто панує, чому, яким способом та для якої цілі? А також вирішує, хто одержує, що і на якій підставі, хто кого затискує? Такі питання можуть здаватися цинічними, але вони реальні і корисні, навіть необхідні для дослідження і розуміння будь-якої політичної проблеми або навіть і цілої системи.

Політологія часто використовує історичні дані, але вона не є обмежена історичною періодизацією з її вузькістю — політологія має часто ширший круговид. Вона також визнає, що історія часто пишеться та використовується для досягнення політичних цілей, завдяки чому виникають так звані "білі плями": замовчування, перекручування, заборона певної тематики. Політологи також розуміють, що законодавство часто є зняряддям в руках політичних керівників, — але одночасно вони вважають, що закон може служити суспільству і захищати особисті права громадян.

Для політолога Україна, завдяки певним обставинам, становить своєрідний предмет дослідження. Наприклад, один відомий західний советознавець-політолог на підставі російської офіційної термінології епохи Брежньєва та Сулова пропонував у 1965 році таксономію неросійських народів СРСР. В ній прибалтійські народи були ідентифіковані як "державні нації", мусульманські народи попали до категорії "колоніялів", а українцям і білорусам припала честь бути "молодшими братами".²

Тому знецінювання українців має певні причини. Який висновок міг зробити політолог, коли бачив, що Україна, яку можна прирівняти до Франції і яка є членом ООН, — не мала своїх амбасад навіть у сусідніх країнах, не кажучи вже про відсутність українських представництв у Лондоні, Парижі, Відні, Німеччині, Римі, Вашингтоні, Оттаві. За численністю українці є другим слов'янським народом, але це не дало їм права мати своїх представників на Гельсінкських конференціях з питань безпеки та співробітництва в Європі. Українці мають своє Міністерство закордонних справ, але не могли вести своєї закордонної політики.

Політолог бачив, що українці існують в тіні росіян, бачив офіційну зневагу до української мови, яка була заборонена у вищих

школах та витіснена з середніх. Він бачив систематичне приниження майже всього українського: нав'язування російських імен та географічних назв, уникання прикметника "українська" та згадки про якусь безіменну республіку. Все це було доказом приниження та самоприниження керівників і прислужників, які змагалися у виконанні наказів метрополії. Нарешті, політолог міг спостерігати дуже дивне офіційне святкування Тисячоліття Християнства на Україні, яке відбувалося в 1988 році і фактично було образою для українського народу.

Дослідження політичної культури

Політологи стараються пояснити вищезгаданий стан речей вивченням так званої політичної культури даного народу. Політична культура складається з різних чинників. Вона є комплексом тих вартостей, того побуту, того багатовічного досвіду даного народу, який віддзеркалюється у структурі політичної системи, що є надбудовою суспільної та побутової бази. Політична культура досліджує ставлення володарів до підвладних, а також методи та засоби, що їх володарі вживають для досягнення своїх цілей.

Тут ми маємо справу зі суспільними поглядами, які вказують нам, що дозволено володарям та що їм заборонено, які обов'язки має уряд, а які належать суспільству. Політична культура віддзеркалює весь політичний досвід та історичну спадщину даного народу, а політична надбудова та практика віддзеркалюють політичну культуру.

Як приклад концепції політичної культури можна цитувати зауваження Карла Маркса про джерела та початки політичної системи Росії. У 1856 році, під час Кримської війни, Маркс в своїй праці *Секретна дипломатична історія вісімнадцятого століття* зауважив:

Колискою московської [держави] є криваве болото монгольського рабства, а не проста слава нормандської епохи; модерна Росія є тільки метаморфозою Московщини... Цілу систему [Івана] Калити можна висловити в декількох словах: макіявеллізм узурпуючого раба... Москва була вигодувана та виросла у страшній та принижуючій школі монгольського рабства... Навіть коли була визволена, Москва продовжувала виконувати свою традиційну роль раба як хазяїна.³

Такими словами Карл Маркс зображує Москву як приклад так званого "орієнтального деспотизму".

Очевидно, що вивчення політичної культури не керується любов'ю чи ненавистю до даного народу, воно є тільки спробою зрозуміти і пояснити політичну поведінку установи та політичну

практику цього народу. Якщо політолог розгляне політичний досвід та спадщину росіян з метою узагальнення, то зауважить серію цілком виразних прикмет або синдром політичної поведінки. Головні з них: 1) самодержавство та політичний абсолютизм у формі царату або колективного самодержавства КПРС. Самодержавство діє через свою бюрократію, якій характерні: сваволя, зарозумілість, корисливість та обмежена компетентність. 2) Централізм Москви, Петербургу— Москви, який не дозволяє навіть куцої автономії. Московські центристи настирливо твердять, що тільки Москва вміє і тільки вона мусить мати останнє слово. 3) Претенсії центру імперії або метрополії на власництво офіційної істини, якою в російській імперії була російська версія православної віри, а в СРСР виникла нова ортодоксальність у формі марксизму-ленінізму. 4) Проблема ідентичности для підданих московської держави та для росіян у Російській імперії. Ця проблема виникла в Російській імперії завдяки тому, що росіяни придбали імперську свідомість (завдяки експансії та політиці загарбання) з самого початку, і лише пізніше здобули національну свідомість. Тим часом ця національна свідомість була і залишається доволі своєрідною, бо вона переплітається з імперською свідомістю, яка мала першість. Будучи імперією та поневолювачем сусідніх та несусідніх народів, Росія не розвинулась як звичайна та нормальна нація. Завдяки своїй імперії, Росія стала залежною від чужинців, у яких шукала знань та прислужників. Саме ця імперія і спричинила деформацію та втрату правдивої ідентичности Росії. В цьому велику роль відіграло також відчуження значної частини російської інтелігенції.⁴

Володимир Вейдле, російський вчений, емігрант з Ленінграду, у своїй праці *Росія відсутня та присутня* прийшов до висновку, що Росія ніколи не мала можливости створити сталу культуру з ознаками довершення, безперервности та згуртованости.⁵ Цей стан російської культури був наслідком імперії, за яку росіяни заплатили дорогою ціною — вони стали стурбованим та неспокійним народом. Одночасно такий стан спонукав росіян до спроби довести свою першість, яка їм здобула б визнання у світі. Але тут негайно постає питання: чи таке визнання належить росіянам, чи їхній імперії? Тут знову виникає пекуче та неминуче питання: де є Росія? Де можна знайти Росію? Що є Росія?

У ХХ столітті росіяни, намагаючись врятувати свою імперію, прийняли нову ортодоксальність у формі марксизму-ленінізму. Але і тут їм довелося заплатити високу ціну, бо вони примушені були вважати себе "інтернаціоналістами" і ворогами всіх націоналістів. Постала потреба довести, в чому саме суть такого "інтернаціоналізму": чи росіяни-інтернаціоналісти мусять стати поліглотами і вивчати мови народів, серед яких вони живуть? Чому росіяни роб-

лять вигляд, що вони не націоналісти? Чи претенсії росіян на інтернаціоналізм існують тільки як маска для імперії? Легко було звати себе інтернаціоналістами і співати "Інтернаціонал" російською мовою, але спроба показати і довести суть та автентичність цього інтернаціоналізму виявилася значно тяжчою, фактично неможливою. Виникає також й інше питання: чому шведи, італійці та інші народи не вважають потрібним проголошувати себе "інтернаціоналістами", чому це проголошення стало прикметою саме росіян? Кінець-кінцем, російський інтернаціоналіст знайшов легкий вихід з тяжкого становища, вирішивши, що доказ інтернаціоналізму полягає в загальному вжитку російської мови. І так, росіянин стає "інтернаціоналістом", коли вживає російську мову, а українець мусить доказати свій інтернаціоналізм, забуваючи або не користуючись рідною мовою.

Ці прикмети російської політичної культури підкреслюють різницю між історичним досвідом росіян та українців. Якщо порівняємо досвід росіян та українців — не під політичним гаслом "навеки вместе", але на підставі історичних даних, — то побачимо значну різницю. В той час, коли Москва існувала під суворим самодержавством, українці мали виборне гетьманство та козацьку демократичну республіку. Українці ніколи не претендували на монополію на політичну або будь-яку іншу "істину", коли московське самодержавство мало претенсії саме на таку офіційну "істину". Українці ніколи не намагалися підкоряти собі інші народи, вони не набули імперської свідомості, не прагнули стати "старшим братом". Українське православне християнство також історично відрізнялося від російської форми православ'я. Розходження існували в розумінні певних таїнств, у Богослужбах, в обрядах, в іконописі, церковній архітектурі та співі, в соборноправності (собори Української Церкви включали мирян).⁶ Російська Православна Церква часто служила політичним цілям (завдяки цьому деякі критики називали її "цареславною" замість православною) і старалася перетворити українську Церкву на таке знаряддя. Україна мала та має через Українську Католицьку Церкву в Галичині та Закарпатті значні зв'язки і досвід співпраці з Заходом — такого досвіду росіяни не мають. Взагалі на Україні помітна більша повага та відданість релігії, ніж у Росії.

Такі значні відмінності між українцями та росіянами можна пояснити різницями в політичній культурі та досвіді цих народів, а також їхнім окремим розвитком до Переяславської угоди. Треба зауважити, що значення Переяславської угоди було перебільшене, оскільки більша частина України залишилася поза впливами Москви. Центральна частина України була загарбана Петербургом за Катерини II тільки при кінці XVIII століття — 200 років тому. А Західня Україна фактично не мала жодних тісних зв'язків з

Російською імперією аж до короткої окупації під час Першої світової війни. Весь розголос про "возз'єднання" в Переяславі суперечить історичним фактам, бо центральна частина України стала частиною Російської імперії аж півтора століття після Переяслава. А Західня Україна ввійшла до складу Росії тільки у ХХ столітті.

Отже, передумовою зміни та поліпшення у відносинах між Україною та Росією мусить бути зміна у політичній культурі росіян. Політична культура народу може бути йому тягарем та перешкодою або, навпаки, основою стабільного, гуманного життя. Тут виникає питання: яким способом політична культура міняється? Оскільки політична культура набувається процесом суспільного виховання і на підставі досвіду, вона може мінятися поступово, як це сталося в Іспанії або Швеції. В XVII—XVIII столітті Швеція була військовою силою і мала свою імперію, але з часом вона переросла в нормальну країну. Однак можна навести приклади, коли політична культура міняється раптово завдяки якійсь глибокій травмі. В нашому столітті ми були свідками такої травми в Німеччині та Японії в наслідок Другої світової війни. Військова поразка і тотальне знищення економіки примусили німців та японців серйозно передумати всю свою політичну культуру і спадщину та взятися за фундаментальну переоцінку своїх політичних поглядів і поведінки. Це служить доказом, що можна будувати на руїнах і що велику біду та травму можна перетворити на великий успіх. Але цей успіх нової якості здобувається на підставі перебореного минулого. Німці та японці вирішили досягнути економічними засобами та економічним змаганням те, що не могли здобути військовою силою.

Очевидно, що питання зміни політичної культури росіян має пряме відношення до розвитку українсько-російських відносин — зокрема, якщо б росіяни свідомо зробили таку глибоку і радикальну переоцінку своїх цінностей та цілей, як це зробили німці і японці.

Дещо про федералізм

Політологи вже давно вивчають суть та проблеми федеральних систем, тому на цю тему існують ґрунтовні дослідження. Насамперед треба підкреслити, що є країни, які претендують на федералізм, але фактично вони не є федеральними державами. Як приклад можна навести Аргентину, Бразилію, Мехіко, навіть Індію та СРСР на підставі сталінського союзного договору 1922 року. РРФСР, всупереч своїй назві, не можна було вважати справжньою федерацією, оскільки в неї не входила Російська АРСР на тому самому рівні, що і Татарська, Башкирська, Чуваська, Тувинська, Якутська та інші республіки.

Незаперечним є факт, що в світі знаходимо тільки дуже об-

межену кількість справжніх федеральних держав або систем. Федералізм існує завдяки двом головним причинам (хоч існують й інші, як, наприклад, федерації для оборонних цілей — Швейцарія). Перша причина виникає з потреби самозахисту членів федерації перед політичним центром та його надмірною вагою і впливом. Федералізм є реакцією на надмірну централізацію. Ця причина була підставою для заснування Федеративної Республіки Німеччини в 1949 році, всупереч центристським вимогам міністра закордонних справ СРСР В. Молотова. Другою причиною для федерації є захист національних, культурних, мовних і навіть релігійних особливостей та прав окремих одиниць даної федерації. Ця друга причина є підставою федералізму у Канаді, Швейцарії, Чехословаччині та Югославії.

Сучасний федералізм представляє собою дуже сумішну картину. Хоч можна ствердити, що федералізм має успіх в Австралії та Швейцарії, треба також визнати, що він має серйозні проблеми та недоліки в Чехословаччині, Югославії, Канаді і навіть у США. В Чехословаччині словаки незадоволені чехами та своїм статусом. В Югославії незадоволення існує скрізь і з різних причин та стосується албанців у Косово, словенів, хорватів та сербів. У Канаді існує глибоке незадоволення у зв'язку зі статусом франкомовної провінції Квебек. Уряд Квебеку вважає своїм обов'язком захищати французьку мову та культуру свого народу перед навалюю чужинців-імігрантів та супроти англосмовної Канади. Як спосіб захисту, квебекський уряд заборонив всі англосмовні вивіски на фасадах будинків, хоч вони дозволені в середині крамниць. Квебекський уряд також вимагає, щоб діти імігрантів вчилися у франкомовних, а не в англійських школах. Квебек є цікавим та повчальним прикладом того, як своєрідна культура та окремий народ можуть себе захищати перед навалюю та загрозою чужинецьких сил. Ця спроба самозахисту — а самозахист є зовсім натуральне та зрозуміле явище — і є основою квебекського сепаратизму та можливості створення незалежної квебекської держави. Канада має також проблему з провінціями далекого заходу (Британська Колумбія, Альберта, Саскачеван), які незадоволені політично-економічними центрами (Оттава, Торонто, Монреаль).

У США існує незадоволення, оскільки федеральний уряд розрісся до надмірних меж та привласнює собі більшу частину джерел оподаткування, творить неймовірні щорічні дефіцити, побільшує величезний федеральний борг і втручається у справи, які американські штати вважають за свою юрисдикцію.

Але нас цікавить доречність федералізму у відносинах між Україною і Росією, хоч і є підстави твердити, що федералізм взагалі не можна вважати за обітовану землю. Тут принаймні треба мати на увазі такі застереження: 1) російське слово "союз"

надало т. зв. федерації СРСР неясного характеру, оскільки це слово має різні значення та зовсім не надається для юридичного вжитку. 2) Рішення Леніна і Сталіна зробити Москву одночасно столицею Російської Республіки та Союзу порушувало принцип нейтральної території. Федеральна столиця має знаходитися на нейтральній території, а не в центрі найбільшої одиниці у федерації. Для прикладу можна взяти такі федеральні столиці як Канберра, Оттава (на кордоні між Квебеком та Онтаріо), Берн (близько мовного кордону у Швейцарії) або Вашингтон, Д. К. Одночасно рішення Леніна і Сталіна позбавило Росію своєї власної столиці. 3) Незаперечним є історичний факт, що КПРС ще з часів Леніна завжди вороже ставилася до принципу федералізму з ідеологічних причин. КПРС ніколи не визнавала федерального принципу у своїй організаційній структурі та навряд чи можна сподіватися, що партія, беручи до уваги всю її спадщину, охоче сприйматиме федералізм. Вся історія КПРС суперечить таким надіям. 4) Справжня федерація радянських або і нерадянських республік є неправдоподібною при участі однієї такої потужної одиниці як Росія. Своєю домінуючою присутністю у федерації Росія творить нерівновагу та асиметрію й компромітує принцип рівноправності членів федерації. Присутність у федерації двох або трьох більших одиниць може творити рівновагу та запобігти перевазі однієї потуги. Але присутність тільки однієї потуги творить нерівновагу й труднощі або навіть небезпеку для інших членів федерації.⁷ 5) Важливі принципи федералізму мають бути вміщені у самій конституції, яка не може бути накинена центром (метрополією). Федеральна конституція має бути створена не центром, а самими членами федерації, вона має виявити їхню справжню та добровільну згоду. Така конституція не може бути змінена з легкістю або змінена виключно федеральним урядом, бо вона віддзеркалює та гарантує всі права, які члени федерації мають та ревно бережуть. Якщо дозволено з легкістю міняти конституцію як сорочку, то вона не має великої вартости чи значення. Але якщо конституція гарантує дійсні права членам федерації, то члени мусять мати *колективне вето* щодо прийняття змін. У цьому, на жаль, є хибя і суть мінімального значення всіх радянських конституцій, бо вони не давали членам Союзу, себто республікам, майже нічого, а всі зміни приймалися метрополією (центром) без перешкод та справжньої участі республік. Власне, республіки були позбавлені майже всяких прав з самого початку, бо сталінський союзний договір 1922 року надав метрополії (центрові) всі перелічені права — їх було 24, — а т. зв. "суверенних прав" союзних республік було лише три, з яких найбільш важливе — право на відокремлення — існувало тільки на папері.⁸

Справжня федерація, як, наприклад, Швейцарія, виникає з по-

треб та зі спільної, добровільної, взаємної згоди її членів. Власне, члени мають творити федерацію, а не центральний федеральний уряд або переіменована метрополія. Тільки члени справжньої федерації можуть творити конституцію для федерації, а зміни в конституції не можуть бути ухвалені без прямої участі цих членів-держав та їх парламентів.

Лишається ще питання: чи федералізм в дійсності підходить для розвитку та нормалізації українсько—російських відносин? Власне, можна довести, що завдяки всій нерівноправності та несправедливості, відносини між Україною та Росією стали настільки знівечені, що настав час шукати розв'язки в якійсь іншій, досі ще невипробуваній формі співіснування.

Деякі зауваження та висновки

Старі звички та погляди тяжко вмирають — так можна схарактеризувати твердження деяких росіян про Україну. Тут ми зустрічаємося з такими сумнівними поглядами: Україна є тільки окраїною або якимсь додатком до Росії; українці є наші "хохли" або "малороси" і все було б гаразд без тих впертих галичан-бунтівників (яких не можна позбутися); шкода, що всі українці неподібні до Гоголя, Короленка чи Зошенка. Сумно, але такі погляди нам підказують, що росіяни, мабуть, знають відносно мало про українців та Україну.

Тут не місце для розподілу вини за такий стан речей, але українці могли б себе запитати, чи вони самі не спричинилися до такої зневаги щодо них, чи їх поведінка не сприяла помилковим та шкідливим висновкам росіян. Можна також поставити цілком легітимне питання, про яке згадувалося тут з самого початку: хто кого затискує? Хто кому чинив більше кривди? Яку кривду українці чинили росіянам, крім того, що бажають окремого існування без всякого втручання ззовні?

Для ліпшого розуміння України, росіянам треба серйозно передумати все, що з їхнього боку ускладнювало та нівечило відносини з українцями. Прийшов час росіянам позбутися "єдинонеділимських" мрій та стереотипів про існування якоїсь триєдиної Руси в ХХ столітті. Як можна пропагувати ідею такої мітичної землі, яку не можна знайти на жодній географічній мапі ні в жодному географічному довіднику?

Росіяни повинні піддати сумніву свою так звану "штандартну мудрість" про Україну. Росіянам треба зосередитися на своїх пекучих домашніх проблемах; втручання росіян в українську хату не допоможе їм перебороти свої труднощі. Як довго Москва буде навіязувати Україні свою мудрість та тримати українців у підлеглому та другорядному становищі, так довго самим росіянам

прийдеться жити без демократії. Власне, підхід росіян до України покаже нам, чи росіяни йдуть демократичним шляхом, чи старими протоптаними "єдинонеділимськими" стежками. Так само росіяни не позбудуться тавра імперії, поки не розлучаться з Україною. Тому росіянам треба добре передумати своє минуле та подолати чимало темних сторінок в їх історії. Пора їм запитати себе: чи територіяльно більша країна завжди є ліпшою країною? Досвід показує, що часто меншим країнам, як Австрія, Бельгія, Данія, Голляндія, Швайцарія, живеться ліпше. Не випадково такі великі країни як СРСР та США мають дуже серйозні внутрішні проблеми. Всім варто подумати про питання ефективності масштабу, бо те, що є найбільше, не обов'язково мусить бути найліпше чи найефективніше.

В дискусії про Україну та Росію не можна оминати слово-страшило "сепаратизм", якого дехто боїться як чорт ладану. В дійсності слово походить з латинської мови, а англійський прикметник "separate" значить "окреме", тоді як дієслово "to separate" означає розділяти на підставі різниць. У зв'язку з цим словом-страшилом можна запропонувати декілька зауважень. Поперше, замість реагувати емоційно, росіяни повинні б запитати себе: чому хтось хоче відокремитися від Росії? Замість нарікати на сепаратизм та обвинувачувати в "націоналізмі" і "екстремізмі", треба пробувати зрозуміти їх причини. Як можна визнавати принцип самовизначення і одночасно проклинати "сепаратизм"? Подруге, не треба ототожнювати сепаратизм з якоюсь катастрофою. Наприклад, Фінляндія була відокремлена від Швеції Олександром I та Наполеоном і стала частиною Російської імперії; 110 років пізніше Фінляндія відокремилась від Росії. Ленін не дуже охоче сприйняв незалежність Фінляндії (хоч і визнав її право), але Росія і далі існувала, і то без Фінляндії. Потрете, Україна та Росія є і надалі будуть сусідами, але залишається питання про суть і якість їх відносин. Почетверте, "сепаратизм" може створити сприятливі умови для розвитку зовсім нормальних та нових відносин. Поп'яте, складні політичні проблеми не знаходять справжньої розв'язки зброєю, військом, міліцією, спецслужбами чи прокурорськими засобами. Політичні проблеми вирішуються ефективно та тривало тільки здоровим глуздом, дискусією та безпристрасністю.

Потрібно шукати нових форм, інших моделей, наприклад, конфедерацію або лігу незалежних держав як "комонвелт". Не можна створити нові відносини на підставі старих гасел, перероблених форм, вичерпаних юридичних концепцій та старої політики. Варто подумати про застосування скандинавського моделю до східних слов'янських народів. Незалежні скандинавські країни довели, що можна одночасно плекати спільні інтереси, зберегти свою ідентичність, свою мову та незалежність і досягнути матері-

яльний добробут. Східні слов'яни ще можуть навчитися від "варягів" — зокрема як іти не єдиною спільною дорогою, але рівнобічними окремими шляхами.

Політологія як наука не повинна давати розв'язки для політичних проблем, але вона подає певні та виразні дороговкази, критерії і стандарти. Політологія не може замінити мудрих, здібних, зрілих діячів та політиків, але і політики мусять рахуватися з наукою і знанням. Бо політика без знання є сліпа, а сліпа політика приречена на невдачу.

1. Серед політологів-совєтознавців є такі вчені: Джон Армстронг, Ярослав Білінський, Ярослав Білоцеркович, Юрій Борис, Богдан Боціурків, Богдан Герасимів, Ігор Каменецький, Богдан Кравченко, Василь Маркусь, Олександр Мотиль, Михайло Пап, Петро Потічний, Кеннет Фармер. До політологів треба також зарахувати істориків Марту Богачевську-Хом'як, Тараса Гунчака, Джеймза Мейса, Франка Сисина, Ореста Субтельного та Романа Шпорлюка.

2. John A. Armstrong, "The Ethnic Scene in the Soviet Union: The View of the Dictatorship", in "Ethnic Minorities in the Soviet Union". Erich Goldhagen, ed. (New York: Frederick A. Praeger, 1968), стор. 3-49. Армстронг, коментуючи своє твердження по 25 роках, повторив категорію "молодшого брата" в 1990 р.: "...східньослов'янські відносини (за винятком зовсім відчужених західніх українців) нагадують родинну сварку, в якій гіркі реагування на образи чергуються з примиренням з росіянами". John Armstrong, "The Soviet Ethnic Scene: A Quarter Century Later", "Journal of Soviet Nationalities" (Duke University), Vol. I, No. I, Spring, 1990, стор. 73.

3. Karl Marx, "Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century" and "The Story of the Life of Lord Palmerston", Lester Hutchinson, ed. (New York: International Publishers, 1969), стор. 111, 112, 114, 121.

4. Ці прикмети російської політичної культури та їх джерела пояснені в праці: John S. Reshetar, Jr., "The Soviet Polity, Government and Politics in the USSR", 3-тє вид. (New York: Harper & Row, 1989), стор. 31-59.

5. Wladimir Weidle, "Russia: Absent and Present", trans. by A. Gordon Smith (New York: Random House-Vintage Books, 1961), стор. 17-18, 26, 47, 117.

6. Наталія Полонська-Василенко, "Особливості Української Православної Церкви", *Український збірник* (Мюнхен: Institute for the Study of the USSR, 1958), стор. 59-95.

7. Ursula K. Hicks, "Federalism: Failure and Success: A Comparative Study" (New York: Oxford University Press, 1978), стор. 8, 180; Ivo D. Duchacek, "Comparative Federalism, The Territorial Dimension of Politics", (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1970), стор. 280-288, 291-292.

7. *Советские конституции, справочник*, ред. П. С. Ромашкин (Москва: Госполитиздат, 1963), стор. 185-188.

КОРЕНІ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ В СРСР

Віктор Сабаль

Щоб оздоровити хворий організм, треба спочатку знайти причину хвороби, встановити її початки, розміри. Подібно мається справа з хворобою суспільного організму. Треба добре проаналізувати хворобу, знайти її причину, і тоді вже можна поставити правильну діагнозу. Але лікувати тільки симптоми замало — це не завжди приводить до оздоровлення всього організму.

В Німеччині після приходу до влади Гітлера почалися перші бешкети організованих відділів СА, і вже тоді було ясно, що владу в країні захопив крайньо радикальний політичний рух, але до якогось спротиву населення не дійшло. Навпаки, відбувалося масове піднесення, небувалий ентузіазм.

Не прийшло до серйозного спротиву навіть тоді, коли це му сіло б бути, принаймні серед інтелігенції, яка добре усвідомлювала, що Гітлер підготовляється до війни і що ця запланована війна може закінчитися національною катастрофою, бо екстремно радикальна пропаганда накидалася не лише на більшовизм і "жидо-комуни", але й виступала проти "загниваючого" капіталізму з збанкрутованого парламентаризму, а тим самим проти країн Західної Європи і Сполучених Штатів Америки. Яке ж було головне джерело такої реакції переважної більшості німецького населення? Звичайно, Гітлер здобув симпатії населення його політикою неґації принизливого для німців Версальського договору, він розбудив національні почуття "арійської раси", причинився до успіхів в економіці, ліквідував масове безробіття, підняв життєвий рівень населення тощо. Він привернув собі симпатії і відданість навіть робітників у промисловому басейні Рур. Але навіть тоді, коли кожному було ясно, що війна програна, знайшлася тільки невелика горстка вищих офіцерів, що зважилися на протест і змову проти Гітлера. Причина такої байдужості лежала в глибоко закоріненому ставленні німців до інституції держави, державної влади і збройних сил.

Подібно мається справа з проблемами і в Радянському Союзі. Корені надзвичайно складних і нерозв'язаних досі проблем треба дошукуватися в минулому, в системі сталінізму, а не в теоріях Маркса. Корені ж сталінізму знаходяться в деспотичній традиції Росії та її економічній і культурній відсталості. Деспотична ментальність Сталіна і його терористичного партійного апарату не зро-

дилася на ґрунті марксизму. Вона передавалася з покоління в покоління, починаючи від періоду жорстокого татарського панування і продовжувалася в період такого ж жорстокого панування царів. Недорозвиненою, примітивною була база і такою ж примітивною, простацькою була політична надбудова. Це треба особливо підкреслити, бо ще й досі в публіцистиці окреслюється систему СРСР як марксизм, комунізм, соціалізм, або як марксистську, комуністичну диктатуру, хоч з марксизму залишилася тільки фасада і марксистська фразеологія, а покликування власть імущих на соціалізм — це легітимація для продовження їхнього панування.

Що таке сталінізм, сталінська система в усіх її аспектах? На це запитання треба хоч би коротко відповісти, щоб дати правильну оцінку, що і як робити, щоб подолати кризу усіх сфер життя радянського суспільства, а радше, чи спроможні заплановані Горбачовим і його прибічниками реформи оздоровити економічні, суспільні, політичні і національні відносини в Радянському Союзі, чи йдеться тут лише про латання дір, лікування симптомів, а не самої хвороби. Ця проблематика важлива не тільки для Горбачова і його реформаторів, як освічених репрезентантів російського народу, але й для всіх неросійських народів, а особливо для України. В сьгоднішній сталінській системі неможлива розв'язка національного питання, коли вжити офіційну фразеологію, а насправді неможливе справжнє національне відродження і досягнення суверенності (навіть в рамках Союзу) республік, бо тільки комплексна перебудова системи може відкрити неросійським народам шанс для повного утвердження їхньої національної самобутності.

Сталінська система — це 1) система монопартизму, абсолютної влади однієї політичної партії в усіх ділянках життя радянського суспільства; 2) екстремно централізована плянова система економіки, державна власність усіх знарядь виробництва, землі, надземних і підземних скарбів і безпосередня участь держави — державних чиновників — у керівництві господарством, як в цілості, так і окремими підприємствами, та система абсолютної влади російського центру — міністерств, відомств тощо — в економіці; 3) сталінізм як вірний спадкоємець політики царату — це теж політика російського державного експансіонізму, політика монтування монолітної імперії шляхом культурної русифікації і перемішування населення чи радше насаджування російського елемента в неросійські республіки і переселювання населення з неросійських республік в різні закутки імперії з метою постійного послаблення національних організмів неросійських народів, нещадного нищення їхньої самобутності, а особливо України заради її геополітичного розташування та економічного потенціалу.

Жертвою цього сталінсько-російського експансіонізму стали народи Прибалтики вже в 1940 році та країни Східної Європи і половина Німеччини в 1944—1945 рр., і не заради побудови інтернаціонального комунізму чи для цілей всесвітньої комуністичної революції, а для зміцнення російської великодержави, поширення її географічної бази, її впливів. Прийшло теж до інтервенції Москви в країнах Латинської Америки, Африки та Азії.

Творцем цієї системи був Сталін і вона творилася в 30-их роках, почавши консолідацією влади Сталіном, організацією вірного диктаторові партійного терористичного апарату та першою п'ятирічкою. Система ця вдосконалювалася в наступні десятиліття і остаточно довела до серйозної економічної і суспільної кризи, брутального визиску працюючих, поневолення людини і народів, до системи номенклятури і безконтрольного, безвідповідального панування партійних вельмож. Не побудовано ані соціалізму, ані влади пролетаріату, створено лише диктатуру над пролетаріатом. Намарне впали мільйони жертв побудови "соціалізму—комунізму". Народ далі недоїдає, існує брак товарів щоденного вжитку, жажливий стан житлових приміщень, 15 відсотків населення не має окремих квартир, люди живуть у гуртожитках, бараках і підвальних приміщеннях, більш як третина мешканців в СРСР живе у помешканнях нижче санітарної норми, а ця норма виносить 9 квадратних метрів на людину (*Литературная газета*, 31 серпня 1988). Про ці неймовірні життєві умови інформує обширно радянська преса, прихильна до політики перебудови. Інформує вона також про серйозні екологічні шкоди в наслідок свавілля чиновників міністерств і відомств, про нищення історичних заповідників тощо.

*

Чи ця сталінська система є витвором марксизму? Ні! Карл Маркс виступав, у першу чергу, з критикою капіталізму більш розвинутих європейських країн XIX століття, з критикою періоду примітивної акумуляції капіталу і справді жорстокого визиску працюючих заради швидкого зростання індустріальної спроможности, періоду економічних криз, з усіма негативними наслідками для переважної більшості населення. На основі аналізу тодішнього капіталізму К. Маркс прийшов до переконання, що продуктивні відносини (система господарювання) гальмують розвиток продуктивних сил (кваліфіковані працівники і техніка) та що капіталізм неспроможний забезпечити життєві потреби населення і зростання свого власного потенціалу. Навпаки, капіталістична система виробництва вестиме до щораз більшого зубожіння мас і до щораз більшого зростання промислового пролетаріату як могутньої революційної сили. Об'єктивна ситуація вимагає революційних змін і створення нової, післякапіталістичної

формації — соціалізму, як вищої стадії розвитку продуктивних сил, формації, в якій людина стане суб'єктом господарювання, а не об'єктом експлуатації капіталістами. Хто ж був покликаний організувати і провести антикапіталістичну революцію? Ніхто інший, як свідомий своїх класових інтересів і добре організований пролетаріят, який після переможної революції візьме у свої руки владу (диктатура пролетаріату) і візьметься за побудову нового економічного і суспільного ладу.

Комуністична ліга на своєму конгресі у Лондоні в 1847 році уповноважила К. Маркса і Ф. Енгельса підготувати для публікації детальну теоретичну і практичну програму партії під назвою *Маніфест Комуністичної партії*. У цьому *Маніфесті*, між іншим, мова йде про необхідність удержавлення фабрик, знарядь виробництва, централізацію засобів зв'язку і транспорту і включення кредитової системи в національний банк з державним капіталом тощо. Але ніде в *Маніфесті* немає згадки про те, що держава займатиметься господарюванням, чи радше, що державний апарат керуватиме економікою і окремими підприємствами. У *Маніфесті* була мова про пролетаріят як основну суспільну силу. Але К. Маркс у своїх творах ніде не вказує на те, в яких формах, в якій системі пролетаріят повинен розвивати економіку. Рецептів не було і не могло бути. Тому ця потвора, що її створили сталіністи, це не здійснення ідей Маркса та інших соціалістичних теоретиків, а витвір жорстоких, примітивних деспотів у недорозвинутій деспотичній Росії. І не йдеться у цій статті про оборону марксизму, а виключно про історичну правду.

Відносно теорії Маркса і марксистів, історичний розвиток, особливо в період ХХ століття, виявив, що капіталізм не застряг так глибоко в болоті, щоб не було сили витягнути його на бити дорогу, а навпаки, після подолання економічної кризи 30-их років він досягнув вершин розвитку. Нові фактори, яких Маркс не міг передбачити, увійшли в гру: розвиток парламентарної системи державного правління, інтервенція держави в економічній сфері податковою, фінансовою і кредитовою політикою, публічні роботи, щоб протидіяти економічним кризам (лорд Кейнс), могутній зріст робітничих профспілок, які стали спроможні вибороти або виторгувати для працюючих постійну підвишку заробітної платні і тим самим заповнити їм вищий життєвий рівень, зменшення годин праці, нові соціальні закони, забезпечення на випадок хвороби і безробіття, пенсію після досягнення певного віку. Прийшло до створення робітничих соціал-демократичних партій, оборони інтересів працюючих.

У царській Росії не було передумов для "революційного" переходу до вищої стадії розвитку і створення нової суспільної формації, до більш продуктивної системи господарювання. Не було широко розвинутої індустрії, а та, що існувала, не була забез-

печена новітньою, удосконаленою технікою, у порівнянні з капіталістичними країнами. Бракувало кваліфікованих робітників, інженерів, бракувало будь-яких демократичних структур. Не було численного і добре зорганізованого пролетаріату, свідомого своїх класових інтересів. Ленін і його однодумці з більшовицької партії перебрали механічно теорію Маркса щодо пролетарської революції, котру Маркс пропонував для таких країн як Англія, Німеччина, Франція, країн розвинутих продуктивних сил і численного пролетаріату. Вже на початку захоплення влади більшовики прийшли до серйозних труднощів у побудові "соціалізму", і тому Ленін, стратег революції, рішився на відступ. Але й нова економічна політика, неп, не розв'язала затяжних проблем. Селяни справді зажили, але місто голодувало, промисловість перебувала в застої. На імпорт модерних машин не було закордонної валюти. Радянський Союз опинився в безвихідному становищі.

Наслідник Леніна Сталін пішов напролом — на насильну колективізацію аграрного господарства і на швидку індустріалізацію заради накопичення капіталу для розбудови важкої промисловости. Так прийшло (і мусіло прийти) до насильного економічного розвитку і створення абсолютної влади терористичного партійного апарату для форсування цього розвитку, а відтак до цілковитого закріпачення людини і народів. Відійшов Сталін і його наступники, але закріпачення залишилося. Залишилася глибока економічна і суспільна криза. Радянський Союз знов опинився у безвихідному становищі.

*

Який вихід із цього становища? Як подолати суперцентралістичну, наскрізь непродуктивну систему плянкової економіки? Як оздоровити загниваючий фундамент великодержави, як покінчити зі системою політичного деспотизму, зі свавіллям всевладних партійних чиновників, як запобігти назріваючим національним конфліктам, які загрожують цілості імперії? Не існує "передкризова ситуація", як це звучить в офіційних деклараціях, а глибока криза всіх сфер життя суспільства. Ці та інші питання напевно ставили перед собою М. Горбачов та його соратники у 1985 році. Але чи знайшов генеральний секретар правильну відповідь на них? Чи оформлено цілісну концепцію "радикальних реформ"? Чи взагалі можливі зміни сталінської системи шляхом еволюційного процесу?

Горбачов і його соратники визнали спершу пріоритет "радикальної економічної реформи" шляхом економічних законів, здійснення яких мусіло б привести до децентралізації економічної системи, перехід від директивних до орієнтаційних плянів, усамостійнення підприємств, усунення галузевих міністерств від керування підприємствами, запровадження ринкових елементів у

першій стадії реформ та еventуально запровадження ринкового механізму, котрий став би основою для зростання продуктивних сил та загального економічного прогресу.

Державні замовлення на базі встановлених цін мали вносити не більш як 60 відсотків продукції. Решту продукції підприємство могло продавати по ринкових цінах прямо гуртівням, торговельним підприємствам. Таким, у кількох словах, є зміст "Закону про державне підприємство", що ввійшов у силу 1 січня 1988 року. Верховна Рада СРСР затвердила також "Закон про кооперацію" і "Закон про індивідуальні господарства".

Від XXVII з'їзду КПСС, на якому було проголошено політику радикальних змін в економіці країни, минуло чотири роки, але політика перебудови не увінчалася успіхом. В економіці Радянського Союзу немає жодних змін, продуктивність праці не підвищилася, не прийшло до технічного оновлення промислових підприємств — основної бази для зростання продуктивності праці, не здійснено зовсім "Закону про державне підприємство". Державні замовлення на базі встановлених державою цін зайняли всю продукційну спроможність підприємств, і для продажі на ринку не залишилося нічого. Відчувається застій на всьому фронті. І причина тут ясна: партійні і радянські (державні чиновники — від міністерств і відомств до місцевих органів — не підтримують політики перебудови, бойкотують державні закони і насправді продовжують господарувати по-старому.

На XIX Всесоюзній партійній конференції, що відбулася у Москві в кінці червня 1988 року, М. Горбачов заявив, що "процеси демократизації в центрі і на місцях розгортаються повільно. Сьогодні треба мати мужність визнати, що якщо політична система залишиться нерухомою, без змін, то ми не справимося із завданням перебудови". Значить, треба спершу провести радикальну реформу політичної системи — така суть доповіді генерального секретаря.

Пропозиції Горбачова відносно цього завдання сконкретизовані у політичній резолюції партійної конференції, яка була остаточно зредагована Політбюром і появилася у центральній пресі 5 липня 1988 року ("Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи"). Чи ці постанови справді мають радикальний характер і чи вони будуть здійснені, покаже практика. Йдеться головним чином про те, чи активізація Рад народних депутатів і їхнє зміцнення приведе хоч би до часткового плюралізму цієї монопартійної системи.

Партійна конференція висунула для здійснення такі завдання:

— відкрити максимальний простір самоврядування суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, партійних і громадських організацій, трудових колективів;

— налагодити механізм демократичного виявлення та формування інтересів і волі всіх класів і соціальних груп, їх погодження і реалізації у внутрішній і зовнішній політиці радянської держави;

— забезпечити умови для дальшого вільного розвитку кожної нації і народності, зміцнення їх дружби і рівноправного співробітництва на принципах інтернаціоналізму;

— радикально змінити соціалістичну законність і правопорядок з тим, щоб виключити можливість узурпації влади і зловживань, ефективно протистояти бюрократизмові і формалізові, забезпечити надійні гарантії захисту конституційних прав і свобод громадян, а також виконання ними обов'язків щодо суспільства і держави;

— чітко розмежувати функції партійних і державних органів відповідно до лєнінської концепції ролі Комуністичної партії як політичного авангарду суспільства і ролі Радянської держави як організації і знаряддя влади народу;

— створити ефективний механізм, який забезпечував би своєчасне самооновлення політичної системи з урахуванням змінюваності внутрішніх і міжнародних умов, розвиток і впровадження в усі сфери життя принципів соціалістичної демократії і самоврядування.

Конференція вважає за необхідне зміцнити законодавчі, управлінські і контрольні функції Рад, передачу на їх розгляд і розв'язання всіх важливих питань державного, господарського і соціально-культурного життя, відновлення керівного становища виборних органів щодо виконавчих та їх апарату. Політика партії — економічна, соціальна, національна — повинна проводитись насамперед через органи народного представництва. [...] свій політичний курс КПРС проводить через комуністів, які працюють у різних сферах життя суспільства (*Радянська Україна*, 6 липня 1988).

Досі партійні комітети, а не Ради і їхні виконкоми були дійсною владою в СРСР. Ради були сліпими виконавцями директив партії, вони не мали серед населення поваги, та й кваліфікації їхніх членів були недостатні. Це відомий факт, тому для зміцнення авторитету Рад партійна конференція рекомендує, щоб вибирати "на посади голів Рад, як правило, перших секретарів відповідних партійних комітетів". А хіба перші секретарі партійних комітетів висококваліфіковані?! Вони ж були також сліпими виконавцями директив вищих партійних органів! Конференція висловила також за те, щоб голови Рад вибиралися не народом, а під час зборів постійно діючих президій Рад. Щодо цієї постанови появився в *Литературной газете* (16 листопада 1988) коментар історика М. Попова: "Ми вже досить довго делегували свою владу, свої уповноваження, «уповноваженим людям», «компетентним органам», начальству, котрі там, нагорі, вибирали зі «своїх» найдостойних".

23 жовтня 1988 року газета *Известия* опублікувала проєкт "Закону про вибори народних депутатів СРСР". Тому що йдеться тут про створення "влади народу", про цю "радикальну політичну реформу", треба хоч коротко згадати про найважливіші пункти цього закону, що буде частиною новозредагованої радянської конституції.

Проєкт "Закону про вибори" проголошує, що його метою є "розвиток соціалістичної демократії, самоуправління народу, здійснення виборчої системи". Так, бо досі вона насправді не існувала.

У статті 95 проєкту Закону сказано: "Вибори проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням, за нормами, встановленими Конституцією СРСР, Конституціями союзних і автономних республік: одна третя народних депутатів СРСР, одна третя союзних і автономних республік і одна третя депутатів загальногромадських організацій — Комуністичної партії Радянського Союзу, профспілок, комсомолу, кооперативних об'єднань, організацій жінок, ветеранів війни, наукових організацій, творчих спілок та інших суспільних груп. Вибори народних депутатів від загальногромадських організацій проводяться на їхніх з'їздах, конференціях, пленумах". Це означає, що одну третю депутатів не вибирає народ на основі "прямого виборчого права", тільки самі конференції, збори тощо отих могутніх комуністичних об'єднань, а "владу народу" представляють тільки 2/3 депутатів, звичайно під умовою, що у складі тієї частини депутатів не буде членів Комуністичної партії, комсомолу чи інших комуністичних організацій, але це, правдоподібно, сумнівне.

Найвищою владою в СРСР є З'їзд народних депутатів, куди входить 2250 депутатів: 750 депутатів із територіяльних виборчих округ СРСР, 750 депутатів із національно-територіяльних виборчих округ, 750 депутатів від загальногромадських союзних організацій, 32 депутати від кожної союзної республіки, 11 депутатів від кожної автономної республіки, 5 депутатів від кожної автономної області і 1 депутат від кожної автономної округи.

Компартія "вибирає" 100 депутатів, профспілки — 100, кооперативні об'єднання — 100, комсомол — 75, жіночі організації — 75, ветерани війни — 75, наукові організації — 75, творчі спілки — 75, інші всесоюзні громадські організації — 75 депутатів.

Вище була мова про можливість значного впливу депутатів від комуністичних масових організацій. В склад Ради народних депутатів увійде, правдоподібно, більшість росіян. Поперше, вони проживають у значній кількості в обласних та промислових центрах, а подруге, росіяни є значною складовою частиною автономних республік, автономних областей і округ, переважно в альянсі зі зденационалізованими елементами.

Звичайно головний сенс виборчої реформи, а точніше полі-

тичної реформи, стосується не так активізації і зміцнення Рад народних депутатів на місцях і зміцнення, чи радше, затвердження впливів Комуністичної партії в органах "влади народу" — Радах. Горбачову і його соратникам йшлося в першу чергу про зміцнення їхніх впливів і їхньої влади у верховних органах держави — вони нині становлять більшість у Політбюрі і Секретаріаті, але напевне в меншості в Центральному Комітеті, — таких як Верховна Рада, Рада Міністрів, галузеві міністерства, відомства тощо. Бож політику перебудови, економічні закони ігнорували і бойкотували не місцеві партійні і радянські органи, а міністерства і відомства та верховний партійний апарат.

Яка ж роль в системі Рад верховних партійних органів, що означає декларація про роль Комуністичної партії як "політичного авангарду суспільства", і що "партія проводить свій політичний курс через комуністів, котрі працюють у різних сферах життя суспільства"? Чи це означає, що в майбутньому Компартія не буде керувати безпосередньо державою, економікою тощо? Але ж партійні осередки, включно з найвищими органами, не виконували влади безпосередньо, а через виконкоми Рад, Верховну Раду, міністерства, відомства, комітети, а значить — через державні установи. Чи після політичної реформи державні установи, почавши від Верховної Ради і її президії і кінчаючи на виконкоммах Рад, матимуть фактичну владу в СРСР покаже практика, але вже нині можна твердити, що в майбутньому партійний З'їзд, Центральний Комітет і Політбюро залишаться надалі верховними органами. Вони, а не Верховна Рада рішатимуть про внутрішню і зовнішню політику Радянського Союзу. Активізація Рад народних депутатів, різного роду народні фронти, демократичні об'єднання, екологічні клуби тощо зможуть дещо зменшити абсолютну владу партії, започаткувати систему політичного плюралізму. Основна лібералізація політичного життя, політичних структур, народовладдя може бути можлива в наслідок економічного, культурного і взагалі цивілізаторського прогресу. Такий це досвід розвитку європейських суспільств.

*

Для Горбачова і його соратників існує, отже, проблема фундаментального порядку, що й підтвердила практика останніх п'яти років: без радикальної реформи політичної системи неможливе здійснення необхідних економічних змін, а без радикальної реформи непродуктивної економічної системи неможливий господарський, а відтак і суспільний прогрес. Основним бар'єром до оновлення був і залишився партійний апарат (а не якась анонімна бюрократія), бо він побоюється, що здійснення реформи принесло б йому втрату позицій і привілеїв. На конфе-

ренціях, з'їздах, пленумах партійні функціонери притакують пропозиціям Горбачова, мовляв, ти балакай, а ми, власть імуші, робитимемо на свій лад. Партійний апарат залишився вірним союзником економічного і політичного централізму, гарантом існуючого сталінського статус кво.

Що ж робити, щоб подолати спротив політиці перебудови, щоб зламати хребет цій бюрократичній гідрі, а рівночасно втримати систему монопартизму? Як розв'язати це фундаментальне протиріччя? Чи взагалі можлива розв'язка?

Восени 1988 року Михайло Горбачов рішився на генеральний наступ, і до важливих персональних та структурних змін прийшло надзвичайно швидко і несподівано. На пленумі ЦК КПРС були виведені зі складу Політбюро "заслужені" сталіністи А. Громико і М. Соломенцев, а також усунено з поста головного ідеолога партії Єгора Лігачова, противника радикальних реформ і політики гласности, і В. Чебрикова з поста шефа Комітету державної безпеки, радикального чекіста і противника лібералізації. Пленум усунув також трьох сталіністів — кандидатів у члени Політбюро: В. Долгих, П. Демічева та І. Капітонова. На місце усунених вибрано людей молодшої генерації, прихильників перебудови.

1 жовтня 1988 року Верховна Рада СРСР звільнила А. Громика від обов'язків голови Верховної Ради, а на його місце одностайно вибрано М. Горбачова.

В руках М. Горбачова опинилася вся повнота влади — генеральний секретар ЦК КПРС і президент. Щоб простелити шлях реформам він повинен розв'язати галузеві міністерства і перейти від директивних до орієнтаційних плянів. Цей акт створив би передумови до усамостійнення підприємств і поступового впровадження ринкових елементів в економіку. Не наважиться Горбачов піти на такий революційний, як для радянських відносин, крок, не витягнути йому цей радянський віз з болота на биту дорогу і вийти з безвихідного становища.

*

У безвихідному становищі знаходиться також національна політика російського центру, політика насильного втримування імперії коштом поневолення неросійських народів. Без розв'язання національного питання, без створення справжнього союзу вільних і рівноправних республік буде неможливий прогрес і російського народу, він залишиться надалі відмежованим від культурних народів Заходу. Концепція єдиної і неділимий — атрибут експансіоністської ментальності минулого — стала чистим анахронізмом сьогодні. Донедавна власть імуші центру в альянсі з республіканськими євнухами були ще спроможні при допомозі терору чекістів тримати національні елементи під контролем. При відсут-

ності терору КГБ, при дальшому розвитку гласности, суспільної лібералізації й економічного прогресу і далі зростатимуть сили спротиву неросійських народів проти імперіяльної політики Москви, в ім'я національної самобутності і суверенності. Ще сьогодні власть імуші центру, як і їх попередники з царської Росії, стоять на позиції неподільної великодержави. Ця імперіяльна ментальність закорінилася дуже глибоко протягом історії і нею просякнуті не тільки уми великодержавних шовіністів, але й значної частини освіченої ліберальної інтелігенції і російських опозиційних кіл. Росіянин, мешканець Кієва, Харкова, Дніпропетровська чи інших обласних міст України, у глибині свого серця вважає, що це його російські міста і російська батьківщина. До цього імперського комплексу долучилась ще ментальність культуртрегерів вищої раси, "великого російського народу". Оце і є той суспільний бар'єр до політичного і культурного відродження українського народу побіч свідомої і консеквентної політики великодержавних елементів Росії. Сили по обох боках барикади нерівні, ситуація для нашого національного відродження надзвичайно важка і складна. Наш національний організм послаблений не тільки сталінською асиміляційною політикою, фізичним нищенням української інтелігенції та системою, що ламала і гнула характери, творила євнухів-безбатченків, але й понад 300-річною залежністю від Росії, насаджуванням на Україні російського елементу тощо. Те, що досі Росії не вдалося проковтнути Україну, є заслугою велетніх української культури і науки, і тією стихійною відпорністю здорових патріотичних елементів українського народу. І сьогодні, в період досить кучої гласности, збудилось приспане столітньою неволею і жорстоким терором сталінських опричників національне сумління. Українські культурні і суспільні діячі, цвіт української нації, підняли свій голос в обороні фундаментальних прав народу, проти політики національного нігілізму. І немає сумніву, що цей патріотичний рух спротиву зростатиме, набиратиме сили, охоплюватиме й тих, що ще сьогодні цвірінькають "общепонятним".

Гласність, лібералізація, демократизація (влада Рад) і політика перебудови — це необхідні ліки для оздоровлення хворого організму Радянського Союзу. Це одночасно і позитивний, продуктивний ґрунт для зростання відцентрових сил неросійських народів, наростання елементів розкладу деспотичної системи. Така діалектика історичного розвитку. Тому й зрозуміло, чому українські активісти ставлять на успіх горбачовської політики перебудови, як джерело повільного розкладу чиновницької й імперіяльної ментальності. Для зміцнення цих відцентрових, республіканських сил важливим є також зовнішній аспект політики перебудови — чим глибше і ширше західні уряди і підприємства будуть заангажовані в економіці СРСР, в культурному і науковому обміні, тим

меншою і хиткішою ставатиме залізна завіса, тим більший вплив матиме цей демократичний Захід на внутрішнє становище в Радянському Союзі. Збільшиться також залежність радянської економіки від західного імпорту, західної техніки і капіталовкладень.

У Радянському Союзі відбуваються зрушення, тріщить фундамент сталінської системи. Можливо, що процес змін буде складний і повільний, але він незворотний. Ситуація для неросійських народів ще й тим надійна, що цивілізаторський процес почався і розвивається саме в Російській федерації, в центрі імперії.

Яка відповідь української діаспори на ці процеси в Радянському Союзі? Чи можливий будь-який вклад діаспори в національне відродження і яку допоміжну роль може відіграти діаспора у цій затяжній, тривалій боротьбі українських патріотів у завершенні розбудови самобутності української нації?

Відповідь нелегко знайти. І то саме тому, що ця активна політична діаспора не була приготована до такої ситуації, до таких завдань. Вона не враховувала можливостей еволюційного процесу, мовляв, там нічого не зміниться і змінитися не може. Уся енергія, активність були спрямовані на визвольну революційну боротьбу п'ятдесятимільйонного українського народу тощо.

Треба було б думачим і відповідальним громадським діячам у діаспорі добре призадуматися, що і як робити, щоб принаймні нав'язати постійний і плідотворний контакт з діячами Батьківщини. Існує конечна потреба видання серйозного, позагрупового суспільно-політичного журналу, особливо для формування української політичної думки, враховуючи ті процеси, що відбуваються на Батьківщині. Не виключено, що настане час і буде можна посилати журнал в Україну, а це був би корисний обмін думками, ідеями.

Чи спроможна українська діаспора перебудуватися?

УКРАЇНА: НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ І ГЕОПОЛІТИКА

Олександр Гончаренко

Одним з найважливіших завдань України як суверенної європейської держави є розроблення і послідовне втілення у життя єдиної геополітичної стратегії. Ця стратегія має базуватися на найголовніших національних інтересах і пріоритетах республіки, включати у себе весь спектр політичних, економічних, соціально-культурних, військових, екологічних та ін. заходів, акцій і програм і забезпечувати скоординоване використання усіх ресурсів нації, спрямоване на досягнення цілей на регіональному і глобальному рівні.

Витоки концепції національних інтересів ідуть з глибин західноєвропейської і американської політичної культури. "Національний інтерес більш важливий, ніж ідеологія", — відмічав у свій час Дж. Ф. Кеннеді. "Основним зовнішньополітичним орієнтиром держави, — підкреслював відомий політолог, засновник школи «політичного реалізму» Г. Морґентау, — має бути поняття інтересу, визначене у термінах сили".

У більш широкому пляні національні інтереси звичайно виводяться з базових систем цінностей суспільства, таких як "виживання", "свобода", "демократія", "економічний добробут", "розвиток", ряду параметрів внутрішнього (економічна система, домінуюча ідеологія) і зовнішньополітичного (міжнародне оточення, союзи тощо) характеру. Треба, однак, завжди пам'ятати про суб'єктивний мінливий характер поняття "національний інтерес" і особливо "життєво важливий" інтерес, оскільки існує істотна різниця між об'єктивними інтересами і їх суб'єктивним тлумаченням. Саме тому американський політолог Б. Броді у монографії *Стратегія і національний інтерес. Роздуми для майбутнього* підкреслює, що найважливіша проблема для "політичних лідерів полягає в тому, щоб визначити дійсні межі «життєво важливих інтересів» з врахуванням усього комплексу обставин, що склалися, а також знайти види дій, які мають бути здійснені у відповідь на ті чи інші види загроз". У протилежному випадку дуже легко повторити відомий політичний ляпсус президента Картера, який проголосив свого часу весь світ "сферою життєво важливих інтересів" США.

Зазначимо також, що визначальний вплив базових цінностей суспільства на формування національних інтересів і цілей зовсім не виключає можливості зворотнього впливу. Так, наприклад, якщо держава в силу певних обставин сприймає події в міжнародному середовищі як пряму загрозу своєму існуванню, найважливішою національною метою стає виживання. Відповідним

чином змінюються національні цінності, ієрархія їх значимости, стратегія і політика. Вже згадувані традиційні цінності, такі як демократія, економічний добробут, рівноправність, у цих умовах поступаються місцем цінностям самозбереження, боєздатности, національної єдности та ін.

Таким чином, національні інтереси, національні цілі і національна стратегія складають досить складну систему, яка, незважаючи на свою стабільність, традиціоналізм, історичні і етнографічні особливості, зберігає в той же час і певний динамізм, що обумовлює її адаптацію до змін міжнародного і внутрішнього середовища, масової свідомости і соціального буття.

З врахуванням усього вищезгаданого базові інтереси суверенної України на найближчі десятиліття, з нашої точки зору, можуть бути визначені в такий спосіб:

Життєво важливі інтереси

1. Підтримка і збереження територіальної цілісности республіки. Захист усіма доступними засобами (в разі потреби і військовими) її кордонів, суверенітету і національної державности.

2. Створення адекватної системи національної безпеки — військово-політичної, економічної, правової, екологічної, соціально-культурної та ін. Це передбачає послідовне проведення у життя Деклярації про державний суверенітет, створення національної армії, золотого фонду і своєї валюти, дипломатичних і митних служб, структур внутрішньої безпеки, систем стратегічного планування, військової, зовнішньополітичної і науково-технічної розвідки.

3. Націоналізація або переведення під контроль республіки усіх промислових об'єктів, видобуваючих комплексів, електростанцій, залізниць і інших ліній комунікації, що знаходяться на її території.

4. Збереження старих і створення нових каналів доступу до стратегічно важливих для економіки республіки ресурсів — нафти, кавчуку, кольорових металів, лісу, бавовни та ін. Останнє вимагає збереження економічних зв'язків з Російською федерацією і іншими суверенними республіками, встановлення прямих взаємовигідних економічних зв'язків з рядом провідних ресурсовидобувних країн світу і насамперед Південно-Африканською Республікою, Заїром, Савдійською Аравією, Турцією, Індонезією та ін.

5. Перегляд існуючої практики економічних зв'язків з іншими суверенними республіками, систем ціноутворення і взаємопостачання. Перехід до розрахунків за експортно-імпортні операції на основі міжнародних ринкових цін і у твердій валюті. Кардинальне

скорочення прямих і посередніх внесків у союзний військовий бюджет. Перехід до фінансування тільки конкретних стратегічних програм, необхідних для підтримки потрібного рівня національної безпеки.

6. Розвиток і підтримка процесів соціально-культурного і духовного відродження як основи національної державности українського народу, важливої передумови формування національного консенсусу з питань пріоритетів і цілей розвитку.

До числа інших першочергових національних інтересів слід віднести:

- розширення прямої участі у системі економічних і політичних зв'язків г'юльбального рівня, Гельсінкському процесі і інтеграційних процесів в Європі;

- розвиток комунікаційних ліній (морських, наземних, повітряних), необхідних як для нормального функціонування економіки, так і для захисту, у разі потреби, інтересів республіки. Створення національної океанської фльоти, авіаційних компаній і транспортних корпорацій;

- розвиток економічних і культурних контактів з українською діаспорою, з країнами, що мають значну частку населення українського походження (США, Канадою, Австралією, Аргентиною, Ізраїлем та ін.);

- безумовне виконання усіх міжнародних зобов'язань, в тому числі у сфері прав і свобод людини, вільного в'їзду і виїзду, індивідуальних контактів і підприємництва. Встановлення для громадян республіки і представників української діаспори інституту подвійного громадянства;

- проведення переговорів на міжреспубліканському і міжнародному рівні про повернення Україні її частки в союзних валютних резервах, включаючи валютні рахунки КПСР і прямо чи посередньо підпорядкованих їй організацій. Чітке визначення розміру відповідальности України за зовнішні борги СРСР.

Ключовим елементом національної стратегії України на перспективу при усіх реально можливих змінах у міжнародному середовищі буде, без сумніву, підхід до взаємовідносин з Москвою і західноєвропейською співдружністю (ЕС). Аж ніяк не применшуючи важливости взаємодії республіки, скажімо, зі Сполученими Штатами чи країнами Східної Європи, можна стверджувати, що саме в стратегічному трикутнику Україна—Москва—ЕС будуть розіграні основні події і процеси, які значною мірою визначать долю України на десятиріччя вперед.

Почнемо з розгляду природи і перспектив відносин з Москвою, чи то у вигляді союзного центру, чи то як столиці суверенної Російської федерації. Дуже поширеною є тенденція розглядати відносини з Москвою у вигляді двох полярних альтернатив: або спів-

дружність, політична і економічна кооперація, або конфронтація і конкуренція. Такий підхід, на нашу думку, є не тільки принципово помилковий, але й дуже небезпечний, оскільки, поперше, не розкриває дійсної суті взаємовідносин між Україною і Москвою, а, подруге, дуже легко може бути використаний для маніпуляції масовою свідомістю населення. Пропонувати народам України і Росії зробити вибір між дружбою і антагонізмом, зважаючи на весь складний характер історичного розвитку, — це прямиий шлях до серйозних соціальних катаклізмів і, до того ж, політичне самотубство для лідерів та партій, що його запропонують.

Більш правильним є підхід до вищезгаданих взаємовідносин як до складного, багатомірного комплексу, що має свої сфери кооперації та співробітництва і сфери конкуренції або навіть прямої конфронтації (зовсім не обов'язково військової).

Це цілком нормально і нема серйозних підстав боятися цього. Більш того, ці сфери кооперації і конфронтації завжди існували і в минулому. Просто їх не помічали або не бажали помічати, замилюючи собі й іншим очі клятвами у вічній дружбі до "старшого" чи "молодшого брата" (які, до речі, як брати-близнята лежали в одній колисці).

Існують вони і тепер. Досить згадати проблеми, пов'язані з питаннями військової служби, Чорнобильською катастрофою, закупівельними цінами, внесками у союзний бюджет або підписанням того ж самого союзного договору.

Зважаючи на існування цих сфер кооперації і конфронтації у найрізноманітніших галузях міжнародних стосунків, економіки, екології, культури тощо і повинна будуватися політика України стосовно до Москви. Політика взаємовідносин двох рівноправних суверенних держав, які на основі норм міжнародного права і нового політичного мислення намагаються по можливості розширяти сфери кооперації і співробітництва і звужувати сфери конфронтації, добре розуміючи, що останні будуть в тому чи іншому вигляді існувати.

Ці суверенні незалежні держави можуть створювати економічні чи політичні союзи і конфедерації, виходити з них і приєднуватись до інших, організовувати альянси, бльоки і унії, але робити це, виходячи виключно із своїх національних інтересів і своєї національної безпеки, а не з ідеологізованих мітів комуністичної пропаганди, так званого "пролетарського інтернаціоналізму" чи "вічної і безкорисливої братерської любови", яка на практиці звичайно зводилась до типово імперської неоколоніалістичної політики центру стосовно до республік. Звісно, реалізація такої стратегічної лінії України щодо Москви можлива лише за умов досягнення останньою повного суверенітету, економічної і політичної незалежності.

Тактично найбільш оптимальним шляхом їх досягнення, враховуючи існування на Україні щонайменше трьох типів соціально-політичної свідомости, які домінують відповідно у західних, центральних і південно-східних областях, є шлях через конфедерацію суверенних республік сьогоднішнього Союзу. Підписання Україною нового Союзного договору на федеративних принципах, навіть при умові підтримки такого курсу частиною населення, буде фатальною політичною помилкою, яка не тільки загальмує, але практично перекриє Україні можливість досягнення повного суверенітету на десятиліття.

Не менш нерозумним є і спроби негайно і водночас досягти повної незалежности в умовах відсутности національного консенсусу з цього приводу (згадаймо референдум, адже у нас, на жаль, покищо відсутня єдність, властива литовцям чи грузинам). Ці спроби неминуче приведуть до серйозних соціальних конфліктів і можливо навіть до громадянської війни і, що найбільш жакливо, можуть сприяти новому поневоленню народів України чи територіальному розколу республіки.

Весь наш "славний 73-річний р-р-революційний досвід", в наслідок якого, незважаючи на величезні жертви і втрати, ми опинилися у хвості цивілізованих і навіть не дуже цивілізованих країн світу, наочно свідчить про перевагу еволюційного шляху розвитку над стихійним революційним. Давайте ж не будемо знову повторювати ті ж самі помилки! Через конфедерацію до повної незалежности. Таким має бути наш шлях сьогодні.

До речі, вхід до конфедерації суверенних республік зовсім не суперечить можливості створення у більш далекому майбутньому нових більш досконалих економічних чи політичних структур, приєднання України або Росії до них. Ніякого протиріччя тут нема. Ця діалектика, одне з найвищих досягнень людського генія, яка, на жаль, була дуже дискредитована догматиками марксизму-ленінізму та їх послідовниками. З цієї точки зору принципово важливим є питання про стратегію взаємодії України з європейською співдружністю (ЕС). Адже інтеграційні процеси в Європі мають вже в середині 90-их років привести до створення нового центру сили, який, з одного боку, стане основою цілісної системи європейської безпеки, наповненої не тільки економічним і військово-політичним, але й гуманітарним і екологічним змістом. З іншого боку, ЕС зможе служити ефективною противагою США, які після розпаду Радянської імперії можуть стати і вже стають єдиною супердержавою світу.

Сьогодні активно обговорюються різні форми інтеграції східноєвропейських країн, республік Прибалтики, України, Росії і Білорусії до європейської співдружности від "слабких форм", тобто економічної асоціації до створення єдиної "європейської конфе-

дерації" від Атлантики до Уралу. Які форми взаємовідносин України з країнами ЄС слід вважати оптимальними? Як найкращим чином поєднати національні інтереси України й інтереси загальноєвропейські?

Відповідь на ці питання в умовах становлення як самого ЄС, так і поточного процесу набуття Україною незалежності і суверенітету навряд чи може бути остаточною. Можна і потрібно, однак, висловити деякі міркування з цього приводу.

Поперше, в силу свого економічного і науково-технічного потенціалу, структури виробництва та ресурсів Україна має чи не найбільші шанси з усіх східноєвропейських країн чи союзних республік без особливих економічних і політичних перешкод увійти до складу нової європейської конфедерації. Їй не заважає в цьому ні економічна та технічна відсталість, ні відсутність адекватних інфраструктур і сільськогосподарської бази, ні проблеми автономій, ні традиції месіанства і тоталітаризму. Щодо духовної культури України, то вона, як відзначає це Драгоманов, за своїм характером і історичними зв'язками більш близька до західноєвропейської.

Подруге, не слід забувати, що проголошення Деклярації про державний суверенітет аж ніяк не може служити гарантом збереження територіальної цілісності республіки в умовах, коли ціла низка політичних сил в сусідніх країнах і республіках — Румунії, Польщі, Молдові, Чехословаччині і навіть Російській федерації, висловлюють до неї необґрунтовані територіальні претенсії. Про будь-які гарантії територіальної цілісності України може іти мова лише в разі її входження до складу європейської конфедерації з її системою колективної безпеки, яка виключає можливість застосування сили чи загрози сили у відносинах з іншими суверенними державами співсуспільства. Не завадить безпеці України і створення своєї національної професійної армії кількістю 150—300 тисяч чоловік (на рівні Канади і Англії). Це обійдеться Україні всього у 4—5% ВВП на рік (як у більшості цивілізованих країн світу). Це в декілька разів менше сучасних справді астрономічних прямих і посередніх витрат на підтримання союзного військово-імперського бюджету, які досягають 40—50 млрд. крб. на рік. Але ще раз підкреслимо — вхід до загальноєвропейських структур міждержавної безпеки може гарантувати Україні не тільки збереження за будь-яких обставин її територіального статус-кво, але й дозволить знову приєднатися до європейської культури і цивілізації, від яких вона була примусово відірвана в останні десятиліття.

Відзначимо, нарешті, що сприятливе геополітичне розташування України, через територію якої протягом тисячоліть проходили і шляхи "із варяг у греки", і "шовкові каравани" з Китаю та Індії, і комунікаційні сполучення Центральної Азії, Близького і Серед-

нього Сходу і Закавказзя з Західною Європою навіть у час реактивних літаків і надшвидкісних магістралей може забезпечити їй надзвичайно вигідне місце в "європейському економічному просторі". Це, враховуючи наявність відкритих морських портів, багаті можливості для створення "вільних економічних зон", національно-культурні традиції і працелюбність українського народу, може ще до кінця століття перетворити республіку у квітучу європейську державу, позбавити її комплексу неповноцінності, який їй настирливо прищеплювали поневолювачі.

Звісно, процес входження чи, правильніше сказати, повернення України до сім'ї європейських держав буде нелегким. І справа тут не тільки у внутрішніх труднощах досягнення дійсної національної незалежності чи в "підступності Москви". Справа ще і у ставленні багатьох західноєвропейських країн, сучасні уряди яких, незважаючи на всі роками проголошувані заяви про підтримку прав і свобод людини і нації, не дуже поспішають визнати суверенітет і державність України, прийняти її як повноправного члена до міжнародного суспільства.

Як повинна, наприклад, розцінювати 52-мільйонна Україна, член і один із засновників ООН, ситуацію, коли західноєвропейські країни відмовляють їй у праві бути повноправним учасником Гельсінкського процесу?

Чому така стримана реакція Заходу на проголошення Україною бажання стати без'ядерною, нейтральною державою? Чи не в тому, що народ республіки проголосив, що він не бажає не тільки виробляти чи розмішувати ядерну зброю на своїй території, але він не бажає і того, щоб на землю України були спрямовані ядерні ракети країн НАТО? Адже тільки у Франції значна частина її 700 ядерних боєголовок спрямована на об'єкти на території України, при чому далеко не тільки військового призначення.

Чи замислилися теоретики в сенаті і державному департаменті США, що всі їх декларативні заяви "про необхідність переміщення центру уваги політичних і економічних зв'язків із Москвою у республіку" в умовах відсутності дійсного і швидкого прогресу у цій галузі вже перестають сприйматися всерйоз?

Можна зрозуміти обережність, суперечливість і неоднозначний характер політики Заходу щодо процесів, які відбуваються в СРСР і щодо республік, які виробляють свою незалежність. Причиною цього є і сили інерції, і рецидиви "горбиманії", і диктат військово-промислових комплексів, і утилітарні інтереси великого бізнесу. Але процеси розкладу імперії, національного відродження і створення нових соціально-політичних структур невідворотні. І Заходу неминуче прийдеться серйозно переглянути свою політику щодо України і сприяти їй у відновленні своєї державності і економічно, і політично, і морально. При чому не тільки з позицій благодійства

чи абстрактного гуманізму, але й в ім'я збереження поваги до самих себе, до тих цінностей і ідеалів, на яких стоїть європейська цивілізація. І чим більше наполегливості Україна проявить у боротьбі за свою незалежність, тим більше вона може сподіватися на розуміння і підтримку з боку Заходу.

Спроби ж деяких політичних сил Європи побудувати з свого боку "нову залізну завісу" для захисту власних економічних і політичних інтересів навряд чи можуть мати рацію навіть у короточасній перспективі. Україна була і залишиться частиною Європи і європейської традиції, її інтеграція до європейських економічних і політичних структур історично обумовлена усім її національним і культурним розвитком. Цей процес можна уповільнити чи штучно стримати на деякий час, але зупинити його в умовах національного відродження, зростаючого усвідомлення народом України своєї національної і культурної ідентичності, — вже неможливо.

ТЕЧІЇ НОВОГО МИСЛЕННЯ НА УКРАЇНІ ПРО МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО¹

Андрій Кравчук

Післявоєнна радянська інтерпретація Української Католицької Церкви (УКЦ) і Митрополита Андрея Шептицького була логічним продовженням процесу ліквідації УКЦ, процесу, завершеного псевдособором 1946 року. З однієї сторони, це відповідало на практичну потребу дати моральне пояснення — хоч би й фальшиве — про акт 1946 р., який, як ми тепер знаємо, мав більше до діла з програмою НКВД, ніж із "добровільною самоліквідацією" УКЦ. З другої сторони, офіційна критика УКЦ була складовим елементом суспільно-політичної самосвідомості СРСР як носія етичних цінностей і як охоронця їх перед "загарбницькими" намірами закордонних націоналістів і експансіоністів. Виходячи з таких понять, критика УКЦ полягала насамперед на ширшій критиці Берестейської унії, польського римо-католицизму і Ватикану. Знову ж, критика Митрополита Шептицького зосереджувалася на його т. зв. антикомунізмі, буржуазному націоналізмі, василіянському езуїтизмі та ватиканському екуменізмі.²

Криза основного радянського світогляду — комунізму, економічне та ідеологічне переосмислення створило нову соціально-політичну атмосферу, в якій розвиваються дві окремі лінії мислення про УКЦ і Шептицького. Перша з них виходить із ейфорії "духовного відродження" і відповідає на потребу популяризувати та поширювати основне знання про ту духовну та історичну спадщину українського народу, яку покищо існуючий режим донедавна придушував і забороняв. Другу лінію мислення можна б назвати псевдоперебудовною. Надхнена офіційною політикою та друкowana на сторінках видань ЛКСМУ, ця лінія спрямована не так на перехід на світову наукову методологію, як радше на підтвердження та самозбереження центру. Оскільки ці дві тенденції та суспільно-політичні процеси, з яких вони виникли, мають значний вплив на наукову працю, вони заслуговують на нашу критичну увагу.

1. Ейфорія "духовного відродження"

Перший крок на шляху відродження УКЦ, вихід її з підпілля в легальне існування дає можливість відновлювати християнські етичні засади в суспільному житті, яке зазнало жадливої духовної руїни. У зв'язку з широким зацікавленням особою Митрополита

Андрея Шептицького та історією УКЦ взагалі, ейфорію відродження можна зрозуміти як зовсім природний процес компенсації. Майже все, без винятку, що донедавна заборонялося, нині користується великою популярністю. Як з відновленням вертепів, так і з відбудовою української католицької історичної самосвідомости, бачимо повторення складових елементів нашої духовної спадщини: переповідання, видання і перевидання часто вже призабутих частин наших традицій. Без сумніву, цей педагогічний момент відповідає на дійсні і пекучі потреби народу, який після десятиліть офіційної фальсифікації прагне знати правду про своє минуле.³

Але є ще один момент у цій ейфорії релігійного відродження, про який треба згадати, особливо на науковій конференції. Оскільки політична ситуація ще далеко не сконсолідована, панує також атмосфера непевности, а то й страху, зокрема після подій у Литві та президентських указів. Це відбивається на релігійному відродженні так, що часом замість спокійної, проникливої аналізи наукових питань діємо з поспіхом і поверхово. З такого приводу приходиться чітко поставити питання: чи духовне відродження сприятиме солідній, науковій думці, побудованій на критичній аналізі архівних матеріалів? Без відповідного наукового обґрунтування тяжко буде піднести релігійне відродження понад тимчасові ейфорійні стихії та забезпечити себе перед еventуальними спокусами до вузького фанатизму та поверхової "шептицькоманії". Для пояснення наведемо тут три приклади.

В той час як у Львові з великими зусиллями були влаштовані три окремі виставки, присвячені Митрополитові Андреєві, і де zorganizовано вже другу конференцію про нього, понад триста кандидатів на українських католицьких священників сиділи в семінарії друге півріччя по суті без викладачів.

Клич "З нами Бог" без сумніву має теологічний зміст і є заголовком церковної пісні-молитви, яка, річ ясна, має своє місце в побожному контексті. Але вживання цього виразу як лозунг в українських районах, де міжконфесійна конкуренція є напружена, справляє враження не зовсім виваженого ставлення до актуальної суспільно-політичної проблематики.

До тріумфально-ейфорійної стихії треба зачислити також феномен заміни вождів. У Дрогобичі на місці колишнього пам'ятника Сталінові було поставлено пам'ятник Бандері. До більшої поміркованости закликав Вячеслав Чорновіл.⁴ Але у Львові, де знято пам'ятник Ленінові 14 вересня 1990 р., вже 17 січня 1991 р., у 90-ліття поставлення Андрея Шептицького на Львівський архієпархіяльний престол, посвячено меморіальну таблицю на митрополичій палаті з безпрецедентним, новим епітетом для Слуги Божого Андрея: "духовний вождь нації". Позбувшись одного вождя, народ відчуває потребу заповнити порожній п'єдесталь

новим. Суть вождівства, яку з особливою яскравістю охоплює німецьке слово "фюрер", покищо не обговорюється.

Духовне відродження, яке нині має своє інтелектуальне ядро майже виключно в колах нашої світської інтелігенції, мабуть, щойно тоді стане справжньою, життєздатною течією, коли осягне ті філософські та теологічні категорії мислення, з якими можна буде взятися до конструктивної синтези давно і недавно минулого з сучасною суспільною дійсністю. Лише тоді, коли збагнемо властивість і розміри нашої духовної руїни, зможемо шукати творчого виходу з неї в майбутньому, не вдаючись при тому до пасивного повторення застарілих ідей. Якщо відродження відбуватиметься з огляду на майбутнє, треба буде зрозуміти, що доля УКЦ в Галичині вирішується вже не швидкістю і кількістю рукоположень, як це було в підпіллі, але якістю освіти кліру.

Була на цій конференції мова про деякі монографічні студії, які є необхідними для вивчення життя Митрополита Андрея. У моїх дослідженнях етичної сторони суспільно-політичного мислення Шептицького, я добре ознайомився з цією основною літературою. Тепер хочу звернути увагу на дві речі, які не ввійшли ані в мою працю, ані в основну бібліографію: т. зв. "листи до матері" та справа пам'ятника в Ізраїлі.

1985 р. у Філадельфії заходами видатного історика УКЦ Григора Лужницького вийшла друком мала книжечка *Дванадцять листів Митрополита Андрея до матері*. Книжечка ця користувалася популярністю в побожних колах, але жодного наукового відгуку на неї не було, тому що ці листи — твори Лужницького, а не Шептицького. Хоч нема підстав сумніватися, що Лужницький написав цей твір з побожними намірами (а не заради спекуляції), і навіть дуже старанно побудував свій твір на точно документованих фактах, все таки це залишилося його твором, а не Митрополита. На превеликий жаль, автор не зазначив цього на титульній сторінці, і це збаламутило багатьох людей. На Україні, де взагалі про цю історію нічого не знали, була виголошена і надрукована доповідь про "риси характеру" Митрополита Андрея на підставі цих листів, яких він ніколи не писав.⁵ Вслід за цією доповіддю почали появлятися інші статті, в яких також наведено уривки з книжки Лужницького.⁶ Отож формально повідомляю про це наших науковців, щоб ставилися до цього твору як до літературного, а не документального. Історичну правду осягнемо тільки на підставі фактів, а не фікції, навіть доброзичливої.⁷

Подібну неточність у популярній літературі знаходимо щодо питання про пам'ятник Шептицькому в Ізраїлі. Одні автори пишуть, що "в Ізраїлі був встановлений такий пам'ятник", а в іншому місці ті самі автори твердять, що дерево на честь Митрополита було посаджене на Алеї Праведників в Тель Авіві.⁸ Ще один автор пише,

що 1973 р. в Тель Авіві був споруджений пам'ятник Шептицькому.⁹ З приводу такої мішанини появилася стаття, яка взагалі заперечила існування такого пам'ятника чи деревця в Ізраїлі.¹⁰ В Ізраїлі справою визнання Митрополита як Праведника Світу займається комісія пам'яток голокосту, яку звать Яд Вашем. Оскільки нам відомо, справу Шептицького розглядала вона вже декілька разів, але без позитивного рішення. В українській діяспорній пресі це не раз було приводом до закидів у сторону Ізраїля, мовляв, невже ж Митрополит не заслуговує на те деревце?

Питання про праведність Шептицького в Ізраїлі було завжди далеке від моїх наукових зацікавлень Митрополитом. А це тому, що подібно до ватиканської постуляції у справі беатифікації і канонізації Слуги Божого Андрея, ізраїльська комісія Яд Вашем має свою встановлену методологію праці для вирішення питань, методологію зовсім незалежну від зовнішніх наукових чи національних впливів. У моїх дослідженнях та взагалі з точки зору науковця, кожна солідно документована, дійсно наукова праця про Митрополита Андрея, яка вийшла з-під пера єврейського вченого, була далеко важливішою, ніж деревце, посаджене в його честь в Ізраїлі. Думаю, що тим, які займатимуться цією справою в майбутньому, варто буде встановити точні факти і конкретну ситуацію, яка тепер є в Ізраїлі, а з науковими питаннями звертатися до опублікованих праць видатних євреїв.¹¹

Як заключне зауваження до ейфорійно-тріумфальної тенденції у відношенні до Шептицького, найкраще, мабуть, навести слова чоловіка, який з ним працював, подорожував та молився впродовж довгих років. У своїх споминах про Митрополита василіянський брат Йосиф Гродський написав 1918 р. таке:

... він чоловік так великодушного серця і так великих ідей, що наш загал не раз не в силі оцінити його. А він від них і не домагається цього, бо сподієся заплати від Бога. Я живу з тим чоловіком від часів новіціятських від року 1894 і бачу ціле його життя. Тому сміло можу сказати, що ми не доросли еще до цього, шоби могли його оцінити як слід.¹²

Слова ці, написані через рік після урочистого і тріумфального привітання з поверненням "царського в'язня" до Львова, можуть застерегти й нас в наших часах.

2. Псевдоперебудовне мислення про Митрополита Андрея

Другий процес у переосмисленні Шептицького зауважується нині в офіційних публікаціях УРСР. Його можна назвати псевдоперебудовним. У цьому відношенні можна звернути увагу

на статтю доктора філософських наук Петра Яроцького "Митрополит Андрей Шептицький: між Церквою і політикою".¹³ Автор поставив собі ціль "охопити один напрям життєдіяльності митрополита — той, що лежав між церквою і політикою".¹⁴ Стаття складається з трьох частин: повторення критичної думки Івана Франка, критика унії і греко-католицизму та критика ставлення Шептицького до німецької окупації.

У першій частині автор наводить твори Каменяра від 1884 до 1904 р. і приходять до висновку, що вони "засвідчують, що Митрополит Шептицький був дуже далекий від розуміння реалій тогочасного життя".¹⁵ Але оскільки автор не виявляє жодного ознайомлення ані з ключовим документом, з яким Франко полемізував (пастирський лист Шептицького *О kwestії соціальной* з 1904 р.), ані з науковими студіями, які його аналізують, його висновок залишається по суті простим повторенням одного лише фрагменту Франкової думки.¹⁶

У другій частині автор розглядає унійну акцію Митрополита Андрея. На його думку, в міжвоєнному польському періоді "через унію греко-католики відокремились китайською стіною від своїх православних братів на церковній ниві".¹⁷ Не знати, чи авторові відомо, що на цілій церковній ниві в Галичині в тому часі було тільки декілька православних парафій. Дивно також, що Яроцький не вважав за потрібне згадати про вкрай позитивне ставлення Митрополита Андрея до українського православ'я, зокрема в цьому періоді. Бо ще давно, перед його відомими зверненнями "в справі порозуміння" до української православної ієрархії та інтелігенції в часі Другої світової війни,¹⁸ Шептицький активно сприяє очищенню греко-католицького обряду від усіх латинізмів і старається наблизити його до первісного православ'я спільної всім українцям київської традиції. Взагалі, Шептицький був свідомий про православну історію Львівської єпархії (яка не прийняла Берестейську унію 1596 р.), і в його пом'янику з 1909 р. знаходимо імена доберестейських і післяберестейських православних єпископів Львова, про яких Митрополит пам'ятав у своїх молитвах.¹⁹ Замовчує автор також рішучий протест Шептицького проти антиправославної акції на Холмщині 1938 р.²⁰

Далі, як приклад "шаленого наступу польського католицизму, підтриманого Римом, на греко-католицизм" Яроцький дозволяє собі на таке твердження: "... Рим установив целібат духовенства в греко-католицькій церкві, незважаючи на протести духовенства і вірних."²¹ Проте він не знає або не хоче признати, що заходами самого Митрополита Андрея Шептицького, навіть проти волі Ватикану, у Львівській Богословській семінарії залишаються впродовж 1920—1930-их рр. місця для кандидатів на жонатих священників з цілої Львівської архієпархії. Тенденційність таких

недоглядів у представленні екуменізму Шептицького стає яким при кінці другої частини статті. Там Яроцький звертає увагу на призначення Шептицьким екзархів для СРСР 17 вересня 1939 р., себто того ж дня, коли радянське військо перейшло ріку Збруч. Автор однозначно пов'язує ці дві події так: військовий наступ Червоної Армії лагідно називає "політичною зміною", а призначення екзархів — "блискавичною реакцією Шептицького".²² І тоді ставить питання: "на що розраховував глава греко-католицької церкви в Галичині?" Хіба на те, щоб дійсно розвивати унійну акцію в СРСР, мовляв, ставлення сталінського режиму до релігії "в цілому було йому відоме", а подруге, ставлення Шептицького до радянської влади, комунізму і більшовизму було "вкрай негативне".²³

П. Яроцький, який поєднує події і думки в інших місцях, тут якраз того не робить — йому вистачає легко натякнути на "ставлення СРСР до релігії", але не вдаватися у деталі бруталної репресії Сталіна. Тоді можна перекутати критику Шептицького тієї ж репресії на якусь апріорне, ідеологічне упередження до комунізму взагалі. Фактично, критика комунізму в Шептицького не була ідеологічною, а емпіричною. Митрополит чітко висловив своє становище в пастирському листі *Осторога перед загрозою комунізму* (1936).²⁴ У цьому документі Митрополит базує свій аргумент не на метафізиці, а на фактах про більшовицьку дійсність у радянській Україні, а саме: ліквідація українського релігійного життя, винищення селянства колективізацією і голодом та люта боротьба проти української національної свідомості, навіть коли вона проявлялася поміж українськими комуністами.²⁵ Але без огляду на ці факти та без жодної документальної підстави доктор Яроцький висуває тезу, що Шептицький вже у вересні 1939 р. розраховував на те, що "ситуація зміниться на кращу, більш сприятливу",²⁶ тобто, що вже тоді він надіявся на прихід німецьких військ до Львова. Отже так, на підставі нібито перебудованого формулювання, маємо відомий аргумент післявоєнних, антиуніятських полемістів.

Типові риси цієї ідеологічної аргументації знаходимо також у третій частині статті Яроцького. Тут Шептицький не тільки приймає німецьке військо "радісним привітом", але також "вдячною телеграмою Гітлеру в цілому сприймає «новий порядок» в Європі".²⁷ Ключовий вираз "в цілому" — це знову повернення до старої аргументації, в якій Шептицький вітав цілу німецьку ідеологію, тобто нацизм.

Несправедливість такої тези полягає, насамперед, в ізоляції Шептицького від ширшої думки тогочасних українських політичних кіл.²⁸ Як відомо, його радість з приводу закінчення більшовицької окупації Галичини та його надію на церковно і національно з'єднану соборну Україну поділяло до великої міри і українське

населення. Подруге, навіть якщо зі зовсім не нацистських причин Митрополит і українські політичні діячі висловлювали вдячність за визволення, головною справою для них була українська самостійність, а не німецька влада на Україні. Тому коли дійшли до них вістки про німецькі пляни приєднати Східню Галичину до генеральної губернії, вони запротестували проти такого заперечення українських державницьких стремлень. Ось така була суть звернення до Гітлера.²⁹ Окрема телеграма того ж самого дня (22 липня 1941) до міністра зовнішніх справ Йоахима фон Ріббентропа мала подібний зміст:

Занепокоєний вістками про намірене прилучення Східної Галичини до Генеральної Губернії, почуваяся в совісті зобов'язаний звернути увагу Вашої Ексцеленції на дуже некорисні наслідки евентуального такого факту, що до глибини порушить ціле населення, яке є вповні *вдячне* до німецької Влади та Армії, *осуджує* й уважає за промах скрайні потягнення деяких націоналістичних провідників. Український народ від 1918 р. кроваво боровся проти Польщі і проти большевиків за самостійну, соборну Україну, що в нинішніх часах націоналізму є самозрозуміле. Перекреслення того його державницького ідеалу захитає його ширими симпатіями й повним довір'ям до німецького уряду та поділає крайне шкідливо на інтереси українського народу та загалом на справедливе упорядкування відносин на Сході Європи. Прохаю Вас, не допустіть до того. *Андрей*, Архиепископ.³⁰

Післявоєнна радянська полеміка властиво ніколи не встановила тези про нахил до нацизму, бо основних документів складного німецького періоду в житті УКЦ не опрацювала як слід. Отож і Яроцькому невідомі факти, як, наприклад, перешкоди німецьких властей греко-католицьким священикам, які були вислані на Схід;³¹ документ з серпня 1942 р., в якому Шептицький говорить про німецьку державу як "майже диявольську";³² протест Митрополита до Гімлера з лютого 1942 р. проти використання української міліції для насильства;³³ вислови Шептицького в захист життя під час анархічного кровопролиття в Галичині;³⁴ та просто героїчна кампанія Шептицького, монахів і священиків, які проти указів німецької озброєної сили ризикували своїм життям, щоб врятувати переслідуваних і гонених. Тому Яроцький сумнівається, що Шептицький розчарувався в німцях, тому фрагментарно зацитоване вітання Сталінові йому також незрозуміле.³⁵ Повторивши головні тези старої антиуніятської критики, Яроцький, мабуть, свідомий того, що він нічого нового не вніс, дозволяє собі тільки на дуже скромний кінцевий висновок: на його думку, постать Шептицького була "непересічна", а його місце і роля в історії "неабиякі".

Друга стаття, про яку хочу коротко згадати, — це популярний

нарис Романа Головина, який появився на сторінках журналу *Україна*.³⁶ Вона може послужити як приклад журналістично-поверхового підходу до складної історичної проблематики. Про священниче покликання Митрополита Андрея пише Головин, що "разом з братом Казимиром попросили в матері пробачення і благословення — підуть у монастир *замолювати гріхи предків, що відреклися від народу грецької віри*".³⁷ Хоч у нашій релігійній історії перехід з одного обряду на другий нерідко викликав здивування, а то й обурення, такі упередження ніколи не ввійшли в теологічну думку ані Латинської, ані Греко-Католицької Церков. Називати такий перехід гріхом та ще й приписувати таке міркування Шептицькому, як головну підставу його покликання, — це вершина абсурдності. Але автор продовжує цю лінію, щоб дійти до своєї мети. Про події січня 1919 р., коли польські військові власті наклали на Митрополита домашній арешт, Головин робить висновок такий: "Мстилися за те, що граф став греко-католицьким монахом".³⁸ Отже тут маємо знову дивну екстраполяцію, ніби можна було б справді відгадати думки польських окупантів і то без жодної документації.

З подібною легковажністю автор ставиться до проблематики українсько-єврейських відносин. Його декларація про те, що "Митрополит був змушений приховувати свої вчинки від оточуючого його кліру, бо дехто з них був ворожих поглядів щодо євреїв",³⁹ вражає своєю безвідповідальністю. Таке оскарження частини греко-католицького кліру потребує документального підтвердження: про кого ж конкретно йде тут мова? Без фактів здається, що про нікого. Коли приглянемося до інших висловів автора на цю тему, пізнаємо антисемітську перспективу. Ось, наприклад, його опис врятованих: "Врятовані євреї, раді та щасливі, що живі, розбрелися по світу. Деякі з них стали державними діячами в Ізраїлі, як от Голда Меїр, Д. Кагане та інші. Зажили розкішно й зовсім забули про своїх рятівників, яких мордували по тюрмах. На захист рятівників протести не посилались. Було глухо, як у домовині... Дочекались щедрої дяки!"⁴⁰

Провокаційні твердження у зв'язку з Шептицьким не висвітлюють його справжнього ставлення до цих справ і не підносять рівень свідомости в наших часах. Навпаки, думаю, що вони стоять на перешкоді ширим спробам установити тривалі українсько-єврейські відносини і порозуміння як складову частину, а то й важливий критерій автентичности процесу демократизації на Україні. Звичайно, тут йдеться про журналізм, а не науку. Але й науковцям не можна не застановлятися над тим, що діється з популярною свідомістю про Митрополита Андрея Шептицького та куди її веде високотиражна офіційна публіцистика.

3. Висновки

На відставі критичного нашого огляду двох течій сучасного переосмислення постаті Митрополита Шептицького, ейфорійно-популярної та псевдоперебудовної, можна запропонувати такі висновки для дальшої праці.

Поперше, не забуваючи про дійсну потребу популяризації, потрібно попроситися з ілюзійними, безпідставними твердженнями, навіть якщо вони доброзичливі супроти Шептицького. Популяризація не повинна відбуватися коштом, чи бути запереченням справжньої науки. Подруге, на пасквілі та полемічну спадщину з періоду застою не відповідається наукоподібним сентименталізмом, а фактами і спокійною, науковою інтерпретацією. Тим самим фальшиву інтерпретацію зрушується не силою волі, а новою інтерпретацією, яка більше відповідає правді. Потрете, потрібна солідна документація на підставі архівних досліджень. Нововідкриті фонди у Львові є феноменальною подією нашої доби. Документи, які там збереглися, — це наш скарб і ключ до відновлення здорової історичної пам'яті про недавно минуле. В мірі, до якої ці фонди будуть використані в наших конференціях і доповідях, наші знання будуть більше або менше формативними у світовій науковій думці про українську церковну історію. Та, врешті, треба нам вести дослідження і наукову працю окремо від гагіографії і хвалебних панегіриків. Від критичного підходу наша пам'ять про Митрополита Андрея не потерпить. У цьому відношенні можна б навести слова Євгена Сверстюка: "Кожен посправжньому великий потребує не звеличення, а розуміння його джерел і святинь. І такої ж, як у нього, поваги до цих святинь". Від нашої відданості фактичній правді і солідній науці, а не сентиментам про Митрополита Шептицького, залежатиме не тільки історична оцінка про нього, але й до великої міри, як бачимо з наведених прикладів, майбутнє українсько-польських, українсько-єврейських та православно-католицьких відносин на Україні.

1. Доповідь виголошена на міжнародній науковій конференції "Митрополит Андрей Шептицький та духовне відродження українського народу", Львів, 17 січня 1991 р. Я вдячний Інститутіві суспільних наук АН УРСР у Львові за технічну поміч та Мар'яні Винницькій за критичні зауваження до попередньої версії цієї праці.

2. Цю тему розглядає обширніше Михайло Гайковський в своїй праці "Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії".

3. До педагогічної функції можна б зачислити такі недавно видані праці: Зінаїда Суханова і Наталка Матлашенко, *Благословлю і Молюся*,

Каталог виставки, присвяченої 125-ій річниці з дня народження Митрополита Андрея Шептицького (Львів: Львівський музей історії релігії, 1990), 16 стор., і нарис тих же авторів "Я буду за Вас молитися" у журналі *Людина і світ* (Київ, листопад 1990), стор. 40-48; документальна повість-есе про 1914-1917 роки, Ярослава Гнатива *Віра Батьків* (Рим—Люблин: видавництво "Свічадо", 1990), 137 стор.

Несподівану роль відіграли також виставки Шептицькіяни у Львові. Зокрема, в бібліотеці АН УРСР ім. Стефаника виставлено книжки з розсекреченого "Сектора рідкісних видань поч. XX ст." (т. зв. "спецфонду"). Між ними знайдено деякі рідкісні публікації, які досі не були відомі в науковій та бібліографічній літературі про Шептицького, наприклад, Митрополит Андрей [Шептицький], *Заклик до покаяння. Послання на Великий Піст* (Львів: накладом Гр.-Катол. Митрополитичого Ординаріату, 1939), 87 стор.; *Голос Пастиря. Пастирські листи, наукові й популярні розвідки, статті й промови Й. Е. Високопреосвященного Митрополита Андрея Гр. Шептицького*, том I: Пастирські листи до духовенства та вірних станіславської єпархії (1899-1901) — (1904), друге видання, зладив о. Петро Дзедзек (Львів: друкарня "Бібльос", 1935), 4, 1, 252 стор.

4. "Консолідація, взаємодія — запорука успішного поступу на шляху демократизації", *За Вільну Україну* (Львів, 15 вересня 1990), стор. 1.

5. "Риси характеру Митрополита Андрея Шептицького", *Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності Митрополита Андрея Шептицького* (Львів: "Атлас", 1990), стор. 18-23. Не виключаємо можливості, що така кореспонденція десь збереглася, але покищо вона невідома в науковій літературі.

6. Зінаїда Суханова, "Вірний син України", *Шофар* (Львів), ч. 8, листопад 1990, стор. 9; Роман Головин, "Владика Андрей Україна (Київ), ч. 40, жовтень 1990, стор. 10.

7. Хочу підкреслити також потребу точності у виданні творів Шептицького. Нещодавно появилася така книжка: Митрополит Андрей Шептицький, *Духовні вправи для священиків* (Львів: Виробничо-творче об'єднання "Краснавець", 1990), 137 стор. У цьому творі, який ніколи не появился друком за життя митрополита, не подано, звідки він взятий та на якій підставі встановлено автентичність авторства Шептицького.

8. "Я буду за Вас молитися", стор. 48.

9. Р. Головин, "Владика Андрей", стор. 11.

10. Володимир Яворський, "Пам'ятник Шептицькому в Ізраїлі?" *За Вільну Україну* (Львів), 6 листопада 1990, стор. 2. Українська єврейська громада сприйняла статтю з обуренням. Див. також відгук на неї: Андрій Кравчук і Мейлах Шейхет, "Про українсько-єврейські взаємини" *За Вільну Україну*, 4 грудня 1990, стор. 2.

11. Давид Кагане, *Йоман гетто Львов* (Єрусалим: Яд Вашем, 1978); Агарон Вайсс, "Jewish-Ukrainian relations in Western Ukraine during the Holocaust period (1941-1944)" у *Jewish-Ukrainian Relations in Historical Perspective*, ред. Петро Потічний і Гаверд Астер (Едмонтон-Торонто:

Канадський Інститут Українських Студій, 1987), стор. 409-420; Шімон Редліх, "Sheptytskyi and the Jews during World War II" у "Morality and Reality: the Life and Times of Andrei Sheptytskyi", ред. П. Магочі та Андрій Кравчук (Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, 1989), стор. 145-162.

12. Брат Йосиф Гродський, ЧСВВ, "Відвідини Америки Митрополитом Андреем в 1910 році (Спомини)", рукопис, з датою 13 вересня 1918. Центральний Державний Історичний Архів у Львові (далі, ЦДІАЛ), ф. 408, оп. 1, спр. 970, арк. 34 зв. Рукопис автора збережений.

13. Петро Яроцький, "Митрополит Андрей Шептицький: між Церквою і політикою", *Людина і світ* (Київ), листопад 1990, стор. 49-54.

14. Там же, стор. 54.

15. Там же, стор. 51.

16. Митрополит Андрей Шептицький, *О квестії соціальної* (Жовква: друкарня ОО. Василян, 1904), 71 стор.; Юрій Рибак, "Кир Андрей у громадсько-економічному докільлі (огляд плянів і діяльності)", *Альманах Провидіння* (Філядельфія, 1984), стор. 219-236; Андрій Кравчук, "Sheptytskyi and the ethics of Christian social action", in "Morality and Reality; the Life and Times of Andrei Sheptytskyi" (Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, 1989), стор. 247-268.

17. П. Яроцький, "Митрополит", стор. 52.

18. Збірку таких звернень Митрополита Андрея під заголовком "У справі порозуміння" передруковано в *Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації*, Бібліотека Логос, Том XXIV (Йорктон, Саскачеван: вид. "Голос Спасителя", 1969). Див., зокрема, "Вступне слово" ("На мої відкриті письма..."), стор. 333-339.

"Мій лист до всіх Високопреосвящених Архієреїв в Україні і на Українських землях" ("До осягнення наших національних ідеалів", стор. 339-340; "Мій лист до Української віруючої Православної Інтелігенції" ("Своего листа до православних..."), стор. 340-342; "Мої відповіді", стор. 349-359, 401-408. Деякі з цих матеріялів передруковані в монографії Степана Барана, *Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і діяльність* (Мюнхен: "Вернигора", 1947), де також знаходимо "Його Високопреосвященству Кир Іларіонові, Архієпископові Холмському" ("В день Святого Іларіона Великого..."), стор. 123-124.

19. У пом'янику Шептицького були згадані такі єпископи: Макарій [Тучапський] (†1549), Арсеній [Балабан] (†1565), Гедеон [Балабан] (†1607), Евстахій [Тисаровський] (†1641), Андрей [Желиборський] (†1662), Афанасій [Желиборський] (†1666), Йосиф [Шумлянський] (†1708). ЦДІАЛ ф. 385, оп. 1, спр. 5, арк. 2-3.

20. Митрополит Андрей Шептицький, "Потрясаючі події...", у С. Баран, *Митрополит Андрей*, стор. 108-110; див. також переклади "Les événements rééibles...", "La Vie Intellectuelle LIX 3 (Париж, 10.XI.1938), стор. 373-376; "Wstrzasające wypadki...", машинопис у ЦДІАЛ ф. 201, оп. 46, спр. 2517, арк. 3, 3 зв. Звернення було дане у Львові, 20 липня 1938 р.

21. П. Яроцький, "Митрополит", стор. 52.

22. Там же, стор. 53.

23. Там же.

24. *Осторога перед загрозою комунізму* (Унів: наклад і друк Св. Успенської Лаври Студитського уставу в Уневі, 1936), передруковано у *Львівських Архієпархіяльних Відомостях* (далі, *ЛАєВ*) XLIX: 7-9 (Львів, VII-IX, 1936), стор. 81-89.

25. Андрій Кравчук, "Реабілітація моральних вартостей на Україні і справа Митрополита Андрея Шептицького", доповідь виголошена на Першому Конгресі Міжнародної Асоціації Українців, Київ, 29 серпня 1990.

26. П. Яроцький, "Митрополит", стор. 53.

27. Там же.

28. Ізоляція Шептицького полемістами від українського загалу під час німецької окупації стала дуже подібним засобом для обвинувачення уніятів. Її використовують і сучасні публіцисти. Див., напр., Головин, "Владика Андрей", стор. 11: "З приходом німецьких військ Шептицький, не збагнувши жорстокості фашистських нелюдів, 1-го серпня 1941 р., написав прокламацію, в якій вітав вермахт. Невдовзі зрозумів свою помилку і в грудні 1941 р. у пастирському листі до духовенства осудив вчинки фашистів". (Підкреслення моє).

29. Протест Шептицького до Гітлера з 22 липня 1941 ("Auf die Gerüchte..."), у Gregor Prokopschuk, 'Metropolit Andreas Graf Scheptycky: Leben und Wirken des grossen Förderers der Kirchenunion', 2-ге вид. (Мюнхен: видавництво "Україна", 1967), стор. 269; і у (Jarosław Nagórski), "Die Tragödie der ukrainisch-katholischen Kirche" 'Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart' 1:2 (Мюнхен), квітень-червень 1952, стор. 9-10.

30. ЦДІАЛ, ф. 408, оп. 1т, спр. 53, арк. 53. Рукописна копія з власноручними додатками (подані тут курсивом) і підписом Митрополита Шептицького та з нотаткою, що перше речення "відтворене з пам'яті, тому можливо дещо інакше було сформульоване в оригіналі який відійшов до Кракова".

31. У листі з 29 жовтня 1941 до Папи Пія XII Митрополит Андрей завважив, що перші спроби вислати українських католицьких священиків вслід за німцями в Східню Україну "не вдалились через формальну заборону німецьких властей у Берліні проти допущення католицьких священиків до душпастирської праці в окупованих районах". Митрополит Андрей Шептицький, лист до Папи Пія XII, 29 жовтня 1941, у 'Beatificationis et Canonizationis Servi Dei Andreae Szeptycky Archiepiscopei Leopoliensis Ukrainorum Metropolitae Haliciensis', Vol. 1: "Epistolae et Relationes ad Sanctam Sedem Lingua Gallica Exaratae" (Рим, 1965), стор. 3.

32. Лист Митрополита Андрея до Папи Пія XII, 29-31 серпня 1942 р., у французькому оригіналі ("Je n'ai pas écrit..."), надруковано у 'Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la seconde Guerre Mondiale', ред. Pierre Blet et al. Том III "Le Saint Siège et la Situation Religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes, 1939-1945", ч. 2: 1942-1945 (Ватикан: Лібрерія Едітріче Ватикана, 1967), стор. 625-629; передруковано в журналі *Богословія* (Рим),

ч. 51, 1987, стор. 102-106. Польський переклад подано в журналі *Знак* (Краків), вересень, 1988; а український у *Богословії* (Рим), ч. 51, 1987, стор. 97-101, та *Віче* (Львів), ч. 9, 1989, стор. 6-7.

33. Хоч повного, оригінального тексту цього листа покищо не віднайдемо, маємо свідчення людей, які його читали. Кость Паньківський, член Української Національної Ради, мав нагоду прочитати цей лист у бюро Альфреда Кольфа, голови Львівської СД, якому лист був пересланий від Гімmlера. Див.: Кость Паньківський, *Роки німецької окупації* (Нью-Йорк—Торонто: видавництво "Ключі", 1965), стор. 30. Курт Левін, єврей, який ховався в митрополичих палатах під час німецької окупації, також згадує цього листа у своїх споминах: "Archbishop Andreas Sheptytsky and the Jewish Community in Galicia during the Second World War", 'Unitas' XII:2 (Гаррісон, Нью-Йорк, літо, 1960), стор. 138, прим. 6. Німецький священник Йоан Петерс, який прийняв український католицький обряд і студитське ім'я Йосиф, твердить, що він брав участь у редакції цього листа та що доручено було йому особисто понести його до Гімmlера в Берліні. Hansjakob Stehle, "Der Lemberger Metropolqi Šeptyčkyj und die nationalsocialistische Politik in der Ukraine", 'Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte' 34:3 (Мюнхен: 1986), стор. 415, прим. 39.

34. Митрополит Андрей Шептицький, "Про милосердя" ("Ціле діло Христа-Спасителя..."), *ЛАєВ LV:7-8* (Львів), липень-серпень 1942), передрук у *Письма-послання... з часів німецької окупації* (1969), стор. 165-182; "Не Убий" ("Христова Церква не перестає..."), там же, стор. 222-231.

35. Не повідомляє П. Яроцький, що зацитований ним т. зв. "Лист до Сталіна" (ЦДІАЛ ф. 201, оп. 4б, спр. 2762, арк. 1) — це одна з трьох *непідписаних* машинописних чернеток з ручними поправками, але *не рукою* Шептицького. Далі автор допускається крайньої фальсифікації, коли наводить речення, яке в чернетці *було скреслене* в процесі редагування: "Обіцяю Вам нашу ширю співпрацю для розквіту держави тепер і назавжди". Автентичного, підписаного документа, якщо такий дійсно був висланий Сталінові, треба б шукати деінде.

36. Роман Головин, "Владика Андрей", *Україна*, ч. 40, жовтень 1990, стор. 8-11.

37. Там же, стор. 9. Підкреслення моє.

38. Там же, стор. 11.

39. Там же.

40. Там же.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію дежавотворення в Україні, виходячи з права нації на самозбереження, передбаченого статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами та здійснюючи Деклярацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто

ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набуває чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України

24-го серпня 1991 року.

НАГОРОДА ФУНДАЦІЇ АНТОНОВИЧІВ — ВАЛЕРІЄВІ ШЕВЧУКОВІ

Дозвольте доповісти, дещо згущено, зате коротко, чому я, як член журі, рекомендував роман Валерія Шевчука *Три листки за вікном* на нагороду Фундації Антоновичів.

За літературною творчістю Валерія Шевчука я слідкую багато років. Знаю світ його творчої уяви, знайомий з мікродрамами його героїв — от хоч би Михайла із *Середохрестя*, Мирослава із *Крику півня на світанку*, Йонти із *Пуху*, Георгія і Стефи із *Теплої осени*, Івана Шевчука із *Дому на горі*, монаха Семена із *На полі смиренному* та інших, а з роману, який ми сьогодні нагороджуємо, — від Іллі Турчиновського починаючи і Кириюком Сатановським кінчаючи. Я знайомий з манерою і стратегією його сюжетотворення, з міметичною достовірністю його літературних фактів, діалогів, оповіді, з критеріями його естетичних і етичних вартостей.

З перспективи цього знайомства я прийшов до висновку, що *Три листки за вікном*, роман-триптих, чи, за французькою термінологією, roman fleuve, є його найбільш маркантним мистецьким досягненням. У циклі історичних романів, в яких Валерій Шевчук

просліджує, за його словами, "історію людських душ" впродовж тисячі років нашої історії, *Три листки за вікном* має всі прикмети досконало написаного панорамного роману. В ньому сюжетна схема позбавлена детермінуючої вимогливості причини і ефекту, послідовність подій побудована більш асоціативно, ніж суворо логічно, що дозволило йому охопити, за його окресленням, велику кількість "мікроділянок живого, великого і неповторного життя", себто дозволило йому творити, за висловом Анрі Бергсона, справжню часову тривалість, *duree reelle*. В цьому *Три листки за вікном* уподібнюються до таких відомих романів, як "Buddenbrooks" Томаса Манна, "La Chronique de Pasquier" Жоржа Дюмеля та навіть до "A la Recherche du temps perdu" Марселя Пруста.

Цим я не хочу сказати, що схема ця абсолютно довільна, шось на зразок романів "потoku свідомости", у творенні яких вона діє підсвідомо, а усвідомлюється інференційно. Тут вона заздалегідь узалежнена від авторського знання і розуміння трьох відмінних епох нашої історії і культури — барокко, просвітництва і пізнього романтизму. А знання це, судячи зі систематичного зведення тексту і його контексту, подиву гідне.

І ще: когерентність чи зв'язність трьох листків обумовлена наявністю в них трьох кровно споріднених, а за психічною організацією — подібних до себе оповідачів. Вони — люди філософського складу ума. Вони повсякчасно раціоналізують, узагальнюють і оцінюють свої сприймання, переживання, припущення. Вони у безперервних пошуках сенсу буття. А для цього роману це не випадково, бо йдеться в ньому не тільки про створення мистецького еквіваленту історії цих трьох епох, але, можливо, в першу чергу, про відтворення превалюючого в них філософського осмислення життя. Ілля Турчиновський, як і його колишні ментори із Києво-Могилянської академії, дивиться на світ крізь призму чітко окреслених етичних критеріїв "мудрости передвічної"; Петро Турчиновський, внук Іллі, будучи уже звільненим від позірної універсальности цих критеріїв, розмірковує про світ з позиції власного досвіду, хоч ще не вірить, що цей досвід узалежнений від загадкового круговертя людського буття; а Кириак Сатановський, випусник філософського факультету Київського університету середини минулого століття, мислить уже критеріями особистого прагматизму. Він уже "малоросіянин, який не виділяє малоросіян в особливе плем'я". Людина для нього "живе сьогоднішнім днем і міряє правду й істину мірилом сьогоднішньої потреби". І так, світобачення цих трьох неординарних людей трьох епох нашої історії зазнає наочної редукції — від універсального (понадчасового до особистого) утилітарного розуміння життя.

Цей філософський підтекст роману важливий не тільки інфра-текстуально, себто як основна мотивація поведінки цих трьох опо-

відачів, але також екстратекстуально, себто як показник того, що українська людина XVII—XIX століть була співучасником загальноєвропейського культурного процесу.

Отже, роман *Три листки за вікном*, як і попередні повісті цього циклу, зумисно порушує тему морально-етичного зростання і заникання неординарної людини. Його герої, як і герої *Місячного болю*, *Мору*, *Птахів із невидимого острова*, *На полі смиренному*, відбивають, за словами автора, "своєрідну, хоча ще позірну світоглядну єдність у мисленні наших предків". Як компонент "веле-тенської книги", він — подія у нашій літературі теж неординарна.

Ще хочу сказати, що мистецьке усучаснення подій у першому листку здійснено багатим і майстерним використанням, притаманним епосі барокко, мовних властивостей, домінуючих тропів, уособлення, алегорії, причти; що другий листок, *Петро утеклий*, в якому, теж за автором, людина "звільняється від середньовічного баласту спотворених уявлень про світ і саме людське єство", становить ритмічний контрапункт до першого листка. В ньому філософська рефлексія Іллі Турчиновського підміняється пригодами його внука Петра Турчиновського та історіями трьох Петрів, при чому історія третього — це український варіант *Царя Едіпа* Софокла; і що третій листок — це колаж сюжетно не завжди зв'язаних оповідань, зведених, однак, у мистецьку цілість циркулярною структурою. Одне слово, три листки триптиха змодельовані контрастно, що, з погляду рецепції, робить їх естетично вельми приманливими.

З перспективи позатекстуальної функції цього роману (а нехтувати цією функцією ніяк не можна) *Три листки за вікном* чудово вписуються у традицію української літератури як головного засобу условеснення нашої національної самобутності, нашої колективної специфіки і наших історичних бажань та вимог. У розмові з Миколою Жулинським Валерій Шевчук сказав: "Наш розвиток, як homo sapiens, має свою неповторну історію — людина створювала свій морально-етичний кодекс важко, переходячи через море бід, через жорстокість, дикість, біду, нещастя, водночас вона не забувала про розум, добротворення, красу, любов, віру, сподівання — всі оці тисячу років мільйони індивідуальностей боролися, падали, гинули, зводилися, будували і руйнували не тільки матеріальні цінності, але й себе і свою суть, свою духовну структуру — тільки при цій умові мій народ зміг вижити і скласти в сучасності живу наявну реальність. Я хочу в міру сили своєї в цьому розібратися. Хочу серйозно, уважно простежити оце зростання історично".

Іван Фізер

Текст промови, виголошеної на 10-му скликанні Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів (Київ, 31 травня 1991).

НАЦІОНАЛЬНЕ І ДУХОВНЕ

Яр. Мельник

1

Національне почуття може не домінувати в особистості з багатьох причин: це і так зване "манкурство", національний нігілізм, втрата "голосу крови", національного підсвідомого, але це і — наявність сильного інтелекту, така структура свідомости, в якій мисль владарює над емоцією. Є, очевидно, й інші причини. Принаймні — як можна змішувати зовсім різні речі: безкультурного "партапаратника", який не доріс до національного, і, скажімо, Христа, який над національним *піднявся*.

Чи можна над національним *піднятися*? І, запитується: *нащо*. І, запитується: *куди, до чого* піднятися. І хіба ж національне — це не є те *найвище*, вище якого вже нема потреби підніматися?

Існує насушність політичного моменту, але існує істина, вічна, існують вічні речі, які можуть звучати неактуально в той чи інший день, але від того не перестають бути *вічно* (а не тимчасово) *актуальними*. І говорити сьогодні про *некінцевість* національного — посеред гулу запеклої боротьби "за націю", де надто сильне протистояння "ворожих сил" — це неактуально. І цього не потрібно робити: з точки зору сьогочасної тактики різних партій і рухів.

Але поставмо питання: куди ми йдемо? До такого розуміння "демократії", за якого відбувається перерозподіл права "монополізувати істину", чи до розуміння демократії як *справжньої* свободи думки і друкованого слова? І чи може бути справжня, не фальшива демократія без того, щоб давали слово вічному — незважаючи на інтереси насушного політичного моменту (бо чи настане той час, коли зникне "насушність" насушного?). І мова не йде про те, щоб кожний часопис друкував все, відступивши від своєї політичної тактики (наївно ставити такі вимоги), а про те, щоб у суспільстві була можливість — чи то на сторінках якогось політичного, або менш-більш вільномислячого органу, чи й на сторінках спеціального органу позаполітичного, незаангажованого — говорити про вічне, *ігноруючи* насушний момент, інтереси партій.

Чи має хтось право на таку мову, на таке ігнорування? Чи не варто всім "включитися до гурту" та й відстояти "рідне слово", "рідну пісню".

І не лише хтось має таке право. І не лише комусь потрібно бути поза масою (чи то пак, її називають "народом"). Маса живе насушним, а вічним живе одинак. І це зрозуміло, бо сама смерть —

основа глибини — річ індивідуальна і маса її не знає. Так звана "колективна думка", як це показала історія, в тім числі і недавня, ніколи не сягне справжніх верховин мислі. Тож суспільство без одинаків — це емоційна жінка без мужеського розуму. На жаль, вся преса сьогодні зорієнтована тільки на масу і "колективну думку".

Будемо називати речі своїми іменами: сучасна українсько-патріотична преса не визначається ні висотою мислі (будемо порівнювати із висотою мислі у світі), ні широтою світогляду. І це не докір, а факт: і факт з точки зору національних інтересів — відрадянний. Бо всіляке "бродіння думки" в умовах ідеологічних битв послаблює позиції. Де потрібна пропаганда (а саме вона нині потрібна) — там всіляке мислення шкідливе. Адже воно в будь-чім, і в національному, знайде *багато* сторін. Якщо тільки не називати "думанням" роз'яснення "ролі Москви", центру, "апаратників" у пригнобленні народу (а називати безконечні матеріали на цю і подібні теми істинно глибокими за думкою було б смішно), то думання як такого, як роботи інтелекту в українсько-патріотичній пресі не знайдемо (винятки лише підтверджують правило). Є набір десятка думок, що лежать на поверхні: "нас обікрали, обкрадають", "ми — великий народ", "ми — мученики", "наша історія — гідна подиву", "партія — злочинець" і т. п. І кожна стаття, кожний матеріал — це, по суті, не продукт мислення, творення нової думки, а продукт нетворчого процесу: підбирання цитат і фактів під готову "думку". Чи то викладання історичних цифр, які відображають виробництво продуктів у республіці і те, скільки вона "віддає центрові", чи емоції з приводу негідної поведінки партапаратника, чи репортаж з чергового з'їзду українських діячів, чи факти біографії фізично знищеного діяча культури.

Чого ж хоче автор цих рядків? Очевидно, йде лише фіксація фактів, не більше. Якщо є тут якийсь відсторонення від загального процесу, зв'язаного з пробудженням "національної гідності", то воно нічим не нагадує відсторонення того, кому "байдужа доля нації", хто може і посміятися над "націоналістами". Можливо, якраз навпаки. Це слово самовиправдання відображає не позицію даної людини, а позицію певного типу культурного діяча, тому повинно прозвучати. Бо відсторонення, яке дозволяє дивитися на українсько-патріотичну пресу зі сторони, може виходити як з позиції антиукраїнства, так і з позиції антиглупізму. Можна не любити українців і їх національних почуттів, а можна, маючи в собі всі українські почуття, не любити глупоти маси, її, як це довів ще Фрейд, явної ворожості істинному, не скованому землю, земною пристрасною, інтелектові.

Але не любити — не означає ненавидіти. Не означає не розу-

міти масу, її рівень освіти, культури, логіку її руху. Як би це не виглядало зневажливо, все ж фактом є те, що вічні закони існування маси і її вождів, що кореняться в людській психіці і в людській підсвідомості — вони одні і ті ж і для збудженої маси німців за Гітлера, і для збудженого пролетаріату епохи російських революцій. Та й на сталінську епоху ці закони розповсюджують свою дію. Збудженій масі — а такою тепер є український народ — не потрібні мислителі, а потрібні вожді, які ятрили б рани і проливали бальзам, знову ятрили і знову проливали бальзам на її больові точки.

Чи це погано? Чи це добре? Такий спосіб трактування питання нерозумний. Так є. Не може бути інакше. Маса ніколи не зникнуть, маси однаків — це абсурд. Є масові емоції, і вони герої дня. І вся машина засобів масової інформації — підвладна їм. І все ж посеред цих мас живуть і ті, хто тужить за думкою: ось так — посеред запеклої боротьби за "українське", "своє" — тужить за справжнім духом, який не може не бути незалежним від землі.

Так невже дух вище від національного? І хіба, коли співають національний гімн і плачуть — це не дух? Звичайно, це не дух, а душа, бо дух є чоловіче начало і ніколи не є сльозкою. Він височить над емоційністю завдяки мислі, що наявна в нім.

Ця мисль дозволяє абстрагуватися від душі: і цей "злочин" не можна змішувати з відсутністю "душі" у роботоподібних, "бездушних". Не можна побивати "безрідними партапаратниками" людей, що, оскільки в них така структура особистості, не здатні співвідносити себе з національною емоцією (тут і "гідність", і "презирство", і весь комплекс), з емоцією, яка усе ж наявна в них, їм відома. Та не має над ними влади. Є люди, які співвідносять себе з мислю і тільки, це треба зрозуміти.

2

Після такого передслова — подивимось вільно на суть національного. Не з глибини душі, яка проклене нас, варто нам від неї абстрагуватися, а з висоти духу. Є політв'язень, долю якого визначила боротьба за національне, є його біль. Є біль родини, чиї члени постраждали від голодів, репресій і т. д. Біль тих, хто довго не міг вільно користуватися своєю мовою, знати історію предків і т. д. Піднятися над своїм болем, тобто над своєю душею, — ці люди не зможуть. Є неврози, які зв'язані з "голосом крові", з поланими долями і т. д. — і звільнитися від них психологічно неможливо. Є такої сили неврози. Є невроз української нації. Є, може, психічна хвороба української нації, з приступами безумства, гайдамацтва, бандерівщини (читай: партизанки). Усе це, всі неврози, — сфера душі, душі нації, великої реальності, з якою потрібно раху-

ватися. Химери душі — це солодко, прекрасно, це своєрідний сон: і це ж — нетривко, небезпечно, підсвідомо. Протверезіння — дух, підняття.

Ось думка — вона дозволяє подивитися на "глибоко своє", на своє невротичне — зверху, крізь хмари інтелектуальних понять. І цією думкою є те, що таке солодке відчуття себе піщинкою "в океані нації", "цілого" — анічим не відрізняється од такого ж солодкого відчуття німецького бургера, та й бійця революційного загону. "Народ — все, я — ніщо". Ця формула наскільки висока, благородна, настільки і страшна.

Є дві речі. Одна — це бажання своєму народові самостійності, благополуччя, ба навіть влади (бо без неї не буде ж нічого). Інша річ — це розуміння того, що національний рух — є не менш ворожий інтересам індивідууму, ніж будь-який інший рух збудженої маси: розчинення себе в національній ідеї — для інтересів індивідуума так само смертельна, як і розчинення себе в ідеї комунізму. Епоха національного ентузіазму рівноцінна за своїми психологічними механізмами епосі революційного ентузіазму. Вражаючу подібність добачити неважко. Важче зрозуміти солодкість втрати індивідуального "я" в хорі, що співає чи то революційний, чи національний гімн.

Певна річ, таке питання для більшості українців сьогодні дике, шокує. Але це означає не більше, ніж те, що тут маємо справу з культурною неосвіченістю (це, знову ж, констатація, а не докір), з незнанням абеткових істин, які відкриті за останні століття за межами середовища, в якому замкнуті маси. Той, для кого участь в хорі, своє розчинення у "великому", — найбільш солодкі хвилини життя, — не збагне, про яку втрату себе йдеться. Адже більшість саме в цьому "знайшла" себе. Бо цей хор — щось вище від побуту, від щоденної рутини.

Це так. Але існує і ще вищий рівень, що зв'язаний з творчістю і знаходженням себе як всесвіту. Бо, по суті, дух — це є усвідомлення себе через гостро індивідуальну призму *всім*. І ось той, хто береже свою індивідуальність, — не зможе співати в хорі. Йому буде просто соромно.

Розуміючи сьогодні душу типового українця-патріота, зболеного, гордого, борця і т. д., — ми повинні зрозуміти і душу того, хто, несучи в собі таке ж національне підсвідоме, не може співати у хорі. І нема у маси права на тій підставі, що людині чомусь соромно "вливатися в загал", нема у маси права позбавляти людину звання "українця". Адже чому "українець" — це обов'язково той, хто співає гімн? Хто "бореться за національну ідею"? Шопенгауер не боровся за німецьку ідею — та ще й не любив "патріотів": і для власне "німецької ідеї" він нічого не зробив. А все таки — він німець, дав поштовх мислі, і — хотів він того чи ні —

став гордістю саме німців. Те саме можна сказати і про Ніцше. Та і Мікель-Анджельо, здається, не був борцем за "італійську" ідею. Здається, у нього не вистачало часу.

Але не в тім річ, щоби протиставляти політика художнику, а в тім, щоби суспільство, чийми вождями є політики, збагнуло і художника — його *особливу* позицію.

Тож чи не зводиться мова до єдиного: до відстоювання тут інтересів художника? Ба ні. Мова не про художників, бо потреба в індивідуальності (шоправда, остання завжди зв'язана з творчістю), потреба ця — незримо присутня в кожному. І відстоюючи художника, ми відстоюємо художника, дух в кожному. Безперервне співання гимнів, що поробиш, врешті-решт надокучає. Їх солодко співати під час або зразу після заборони. А потім залишається лише мала групка фанатиків. У людській природі закладена як потреба душі, так і незрима потреба в духові. Коли душа перенасичується — наступає інша криза.

Отже, виступаючи за дух, за його, зв'язані з індивідуальністю, інтереси, ми виступаємо за інтереси людини як такої. У кожному українці живе не лише патріот, але й людина. І ця людина тягнеться до духу. Принаймні, серед молодого покоління, яке, зауважно, майже — якщо брати масу загалом — не виступає на сторінках з патріотичними статтями (його мовчання — повне таємниці і непередбачености), серед цього покоління багато таких, які, бажаючи також "добра своєму народові", не забувають і про себе як про всесвіт.

Далі буде

«ЛЮБОВ МОЯ — ЛІТЕРАТУРА»

Докія Гуменна. ДАР ЕВДОТЕЇ, іспит пам'яті. У 2-ох томах. Балтимор—Торонто: Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1990, 306 і 346 стор.

"Докія Гуменна займає передове місце в українській літературі нашого століття", — сказано у першому реченні передмови до нового твору письменниці під назвою *Дар Евдотеї*, що вийшов у двох томах у видавництві "Смолоскип". На останній сторінці перелічені друковані твори Д. Гуменної — їх понад двадцять, з того тільки три перші книжечки появилися до війни в Україні, решта — вже на еміграції. Цей перелік вказує, що не такий простий був шлях Докії Гуменної в літературу. Тож цікаво дізнатися більше, хто ця письменниця, яка "займає передове місце в українській літературі". Відповідь дає сама письменниця, яка писала у 1972 році так: "Мені вже 68 років, думаю, що ніяких особистих подій у моєму житті вже не буде і що пора записати його. Відтворити".

Народилася Докія Гуменна в селі Жашкові на Черкащині в родині, яка в записках значилася під прізвисьмом Гуменна, хоч звали їх Гуменюками і, правдоподібно, були вихідцями з Волині. У Жашкові було їх півсела. Дід Докії, Гарасим, — типовий куркуль, який дбав про прикуповування землі і з власника морґа поля став хutorянином на ста десятинах землі. Син того "доробкевича" Кузьма — це батько Докії. Він не вкладався у систему розбагачення, яка панувала на хutorі, втівав від господарських справ, шукаючи більш вишуканих зайнять, ніж хліборобська праця: вирізував дудочки, на яких грав і які згодом замінив скрипкою, заглядав до книжок. Він покинув батьківську садибу, перенісся у місто Жашків і там відкрив трактир. Кузьма Гуменний оженився з хutorянкою Дарією Кравченко з сусіднього села Розкішної, що біля містечка Ставиш. Тож Докії Гуменній довелося народитися маломішанкою, хоч по дідах-хutorянах визначували її згодом куркульською дочкою. У Докії було дві сестри — старша за неї на три роки Ганя і менша Олена — та молодший на п'ять років брат Микола. Жіноцтво у сім'ї переважало і трималося разом вже самою прив'язаністю до землі і хutora, від якого відірвав їх міський побут, хоч батько зі своїм захопленням музикою і книжкою сприяв інтелектуальному ростові, що й знайшло сприятливий ґрунт у дочок, які пішли у школи, а Докія ще й у літературу. Д. Гуменна так і пише про себе: "Жашківського містечкового оточення я не любила, відвер-

талася, хотіла замінити чимось, усунути з свідомости. Хотілося чогось іншого, і книжки розкривали інший світ, я жила у тому світі реальніше, ніж у фізичному". Це ствердження стало девізою життя майбутньої письменниці, яка постійно думала про одне — вчитися, розширювати свої знання і кругозір, жити інтелектуальним життям.

Першою подалася в школу старша сестра Ганя, яку батько віддав до гімназії у Звенигородці, а скоро за нею пішла Докія. У гімназії Докія і почала писати.

Поступово проявляється характер майбутньої письменниці. Вона послідовно і наполегливо прямує до своєї мети: завдяки цілеспрямованості опинилася в гімназії, почала освіту, а тим самим відкрила вихід у світ. І тут виявляється головна ознака її особистости — заглиблення у свій внутрішній світ, у свої переживання і почування, що стають головним пунктом спостереження. Разом з тим у неї появляється і нахил спостерігати інших, життя і переживання людей, що сама письменниця визначує як "гру", коли залюбки приглядається до інших, слідить за поведінкою посторонніх людей. Може це й прирікло її на самотність і замкненість у собі, бо — як сама признається — "в гімназії побачила багато дівчат, ще стільки разом не бачила, але ні з одною не потоваришувала". Ця прикмета тягнула за собою інші ознаки поведінки: мовчазність, боязкість і нерішучість, характерні риси особистости, що не дозволяли їй піти у життя рішуче, здобувати в ньому своє місце, а цього вимагали і час, і обставини. Тож майже випадково, втрапивши змогу вчитися у гімназії, Докія попала у педагогічну школу, що відкрилася у поміщицькому маєтку в недалеких Ставишах, і мешкала у гортожитку. Вчителем у цій школі був відомий поет Дмитро Загуг.

Це був час, коли в Україні відбувалися події, які змінювали порядок і побут, змінювали життя кожної людини. Та у книзі Гуменна про це не пише, вона не має до цих подій ніякого відношення та й не видно і зацікавлення у неї, хоч ці події впливають і на її особисте життя, змінюють життя її родини: батька зараховують до "нетрудових елементів", дідові відбирають набутий ним стодесятинний масток. Рішучість відзивається у Докії Гуменної тоді, коли їй стелиться шлях виїхати у Київ на дальшу науку, у той широкий світ, про який постійно мріяла і в якому бачила своє життя. Хоч іспит до КІНГ (Київський інститут народного господарства) не пройшла, все ж дісталася у столиці на підготовчий курс до Київського університету. В університет приймали тільки "працюючий елемент", а ось у неї батько визнаний нетрудовим елементом. І це для Докії велика проблема, бо перед комісією, яка зараховувала на навчання, треба було збрехати, що вона — дочка селянина. Гуменна пише у спогадах: "Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні й органічне

невміння брехати". Тут і перші невдачі, бо в новій дійсності, яку будували на брехні, треба було вміти брехати.

Будучи студенткою Київського університету, а згодом інституту народної освіти (бо так переіменувала нова влада цей університет, коли там студіювала Гуменна разом з такими відомими згодом письменниками як Косинка, Антоненко-Давидович, Качура), вона ще більше захопилася літературою. Тоді в Києві часто відбувалися літературні вечори, на яких виступали письменники. Про перший такий вечір, на якому вона була присутня, Докія Гуменна розказує у першому томі. До Києва приїхали пролетарські письменники із столиці України Харкова і виступили у Шевченківському театрі. Перед "напхом-напханю", як пише письменниця, залею виступили тоді від "Гарту" Василь Еллан, який захвалював, що "Гарт" починає справжню пролетарську літературу, а від "Плуга" — Сергій Пилипенко, який розхвалював "Плуг" як об'єднання селянських письменників, які мають працювати для світлого майбутнього. Оба закликали молодь, яка хоче увійти в літературу, вступати до їхніх організацій. На вечорі виступали тоді з читанням своїх творів Василь Еллан, Володимир Сосюра, Павло Тичина і Микола Хвильовий. Тож не дивно, що вже наступного дня Докія Гуменна подалася до Музичного Товариства Леонтовича і там подала заяву про вступ у "Плуг" самому Пилипенкові. Від того дня біографія Гуменної зв'язана з літературним життям у Києві. Можна думати, що сповнилася мрія самозосередженої самотниці увійти в той вищий і цікавіший світ, який виповнювала література, і віднайти у ньому своє місце.

Вхід у літературу не завжди прямий. Дехто входить туди з фанфарами, та більшість пробиває собі шлях спокійною і послідовною працею. У дійсності, в якій починала свою літературну діяльність Гуменна, був третій шлях, і він був єдино можливий, бо його визначувала партія. Про ці партійні вирішення в літературі і розказує авторка. Вона вийшла на літературний шлях з чистим наміром, із чистим серцем і з чистими руками працювати для письменства, що мало служити народові.

"Жадної ворожої думки й наміру я не маю проти дійсности, — пише письменниця, розглядаючи брак «активістського» голосу у себе, чого вимагала нова дійсність, за програмою партії, намагаючись убити всіх письменників під один копил, партією зфабрикований, — приймаю навіть ролю тріски, що відлітає під час рубання лісу. Але ця трісочка й собі хоче по силі здібностей прислужитися для побудови крашого майбутнього. Це моє найбільше й найвище бажання. Але мене, такої, як я є, не приймають, виганяють, нема ніде для мене місця, моєму бажанню працювати над українським словом".

Згодом Гуменна отримала відрядження від "Плуга" за підписом Пилипенка поїхати по Україні "для всебічного вивчення життя й побуту с/г комун і колективів" та ще й дістала від секретаря "Плуга" Минка 80 карбованців і пільговий квиток на проїзд від Спілки письменників за підписом Качури. Цілий місяць їздила вона по Україні і, як пише, "зліпила" нарис, що незабаром появився у журналі "Плуг". Нарис приніс письменниці популярність, її хвалили і Пилипенко, і Панов, але колеги заздрили її успіхові. А незабаром почалася ціла кампанія проти письменниці, яка відважилася описати життя в Україні таким, яким бачила його. Андрій Хвиля назвав творчість Гуменної "криком відчаю куркуля", а далі виступив і російський письменник Федір Гладков, що, згідно з енциклопедичним визначенням, "жив патосом індустріалізації й духом соціялістичного колективізму", за ним і харківська *Пролетарська правда* й московські *Известия* повели сильну атаку на письменницю. Ба навіть на листопадовому пленумі окружної партійної конференції, як це подала *Пролетарська правда* 9 січня 1929 року, сам генсек України Станіслав Косіор, "викриваючи обличчя українського буржуазного націоналізму", назвав поряд з Єфремовим, Донцовим і Косинкою, теж і Гуменну.

Правда, в обороні молодой письменниці, яка відверто заявляла, що в політиці невчена й готова вчитися, виступив голова "Плуга" Пилипенко. Завдяки йому вона видала дві книжки нарисів: *Ех, Кубань, ти Кубань хлібородная*, *Стрілка коливається* та повість *Кампанія (1931)*. Пилипенко допоміг їй переїхати у Харків, щоб у столичній літературній атмосфері позбутися провінційної й ідеологічної відсталості і перебудуватися. Та столиця не допомогла письменниці: вона мала вироблену життєву лінію, щоб увійти в літературу і знайти свій власний голос, який відповідав би її світоглядові. Гуменна пояснює, що "не бажала вступати у конфлікт з радянською системою, бо не могла по своїй вдачі думати одне і вдавати з себе щось друге. Нездібна кривити душею і показувати себе не тим, що є насправді".

Після трьох книжок, виданих у 1931 році в Україні, наступна появилася вже в еміграції у 1948 році і від того часу бібліографія письменниці збільшилася на двадцять книжок, які вона не тільки написала, але й сама видала. Це наслідок її наполегливої вдачі й основного життєвого напрямку, який письменниця висловила одним ствердженням: "Щось треба безвідмовно любити і ця моя любов — література".

Про цю любов і розкажує новий автобіографічний твір Докії Гуменної. Він розкриває перед нами особу письменниці, яка при всій своїй скромності й маломовності зосталася маловідомою, хоч знаємо її багато років. Лише з її широкій розповіді пізнаємо її в "повному обсязі". Та цей великий твір Гуменної багатий і роз-

повідями про людей, з якими письменниця виростала, спілкувалася і спільно прокладала свій життєвий шлях у несприятливих, тяжких та небезпечних обставинах. Всі вони схарактеризовані з письменницькою майстерністю, описані фізичні прикмети окремих осіб. Перед нами постають переважно письменники, відомі нам з літератури, але невідомі "зблизька" — своєю поведінкою і вдачею, а Д. Гуменна подає різні особисті, навіть інтимні історії. Тут і Олександр Корнійчук, що своїм спритом вибився в перші ряди й став мільйонером, тут і проворна Наталя Забіла, і Пилипенко, і Загул, близька Гуменній Агата Турчинська, тут і Зінаїда Тулуб, що зуміла прорватися у літературу. Зустрічаємо тут і такі відомі імена як Рильський, Тичина, Бажан, Яновський, Смілянський та багато інших — ціла плеяда тодішнього літературного Парнасу. Інформації про цих письменників, яких Гуменна знала, з якими в тій чи іншій ситуації зустрічалася — чи то у товариській, чи діловій розмові, — допомагають нам створити чіткіший образ письменників, які репрезентували українську літературу того часу.

Біографічна розповідь Гуменної читається як цікавий роман — психологічний і багатосюжетний, хоч твір цінний і своєю документальністю, бо це безпосередній матеріал для характеристики важливого періоду нашого літературного життя. Серед книг спогадів, що їх вже маємо з того періоду, хоч би Костюка, Кошелівця, Нитченка, Майстренка, твір Гуменної займає вагоме місце і своєю широю безпосередністю показує людей у життєвих обставинах, не "підмальованих", а схоплених немов фотоапаратом.

Оба томи видані гарно, на доброму папері, друк чіткий. Текст доповнюють родинні фотознімки і документи (тут і свідоцтво письменниці з Київського ІНО). Обкладинку виконав Олесь Тимошенко. Однак видання варто було відредагувати, щоб уникнути повторень.

Одну помилку треба таки виправити. У другому томі на стор. 285 Гуменна виводить значення свого імені Евдокія від імені дочки мітичного Протея — Ейдотеї, що її вона зве Евдотей. Але грецьке *ев* не можна замінити звуком *ей*, що часто в різних словах переходить в *і*, особливо в епічних творах. Так і Ейдотей відома радше як Ідотей, і це ім'я виводиться від слова *ейдо* чи *ідо*, що означає *бачити*, а в дальшому — *знати*. Ім'я Ідотей означає особу, що її визнають богинею. Від того кореня виводиться і слово *ідол*. Евдокія — це складене слово з *ев* (*добре*) і *докейн* (*доко* чи *докео*), що значить *думати*. Гуменна чомусь пояснює звук *до* в імені Евдокея як *вода*. Чому? Тому у заголовку свого твору *Дар Ейдотеї* приписала йому якість неоправдане значення "*добра вода богиня*". Замість *добра думка* чи *добра слава*.

У ділянці перекладів українських текстів на англійську мову Роксоляна Зорівчак відома як автор дослідних, теоретичних та аналітичних праць. Ця найновіша її книжка зосереджується на огляді перекладів української прози на англійську мову, а особливо на дослідженні "реалій та стилістично-конотативного рівня граматики".

Авторка подає досить обширний огляд історії англословних перекладів. Зокрема цікавими є описи початків цього процесу — від 1816 р.: збірка українських та російських пісень, тоді 1873 р. перша казка і т. д. Подано підрахунок, що протягом 173 років було понад двісті перекладачів, з того за 116 років — понад 130 осіб перекладали прозу. У ширшому дослідженні багато уваги присвячено або перекладам в СРСР, або перекладачам-англосаксам, або ж українцям з групи діяспорних прогресистів чи переважно першої "трудової еміграції". Книжка була здана до друку 1989 р. і на ній ще відбивається доба застою (включно з посиланнями на Леніна). Це видно, наприклад, з пояснення терміну "унія" як "примушена унія православних, із західньої України, з римо-католицькою церквою" (sic!).

Але крім згаданого "багажу минулого", праця Р. Зорівчак є дуже важливим і серйозним вкладом у теорію перекладу. Вона приділяє увагу реаліям, себто побутовим словам, що не мають точного, буквального перекладу, бо вони пов'язані з національним кольоритом (термін "реалія" вперше вжито 1941 р. в СРСР). Простудіювавши понад три тисячі реалій, авторка описує головні спроби передавання їх: від прямої транслітерації українського слова до калькування та пояснюючого перекладу і перифрази чи комбінованої реномінації (транскрипція плюс перифраза, що є найбільш уживаним способом перекладу, або 25%) до методу уподібнення і т. п. При тому вона гостро засуджує транслітерацію українських слів чи імен через інші мови (наприклад, через російську), і звертає увагу, що, наприклад, Гоголь, пишучи про Андрія Бульбу російською мовою, подав його ім'я не в російській версії, тільки в українській. В основному Зорівчак підтримує потребу мати в перекладах відчуття "чужинности", а не намагатися надавати місцевий кольорит мові, на яку перекладається.

У тексті всі спостереження та твердження документовані та проілюстровані коментарями. У бібліографії подано понад двісті назв теоретичних праць та майже таку ж кількість розглянутих перекладів, зокрема на англійську мову, та сорок назв довідкової

літератури (словників). У своїй детальності проф. Зорівчак подає власний словничок українсько-англійських реалій (15 сторінок, або з 400 реалій). Деякі з них надзвичайно добре підібрані і передані або двома словами, або довшими описами. Серед них етнографічні терміни (*жупан, дівун*), радянські скорочення (наприклад, *лікнеп, загс*). Деякі переклади занадто буквальні, переважно політичні терміни (наприклад, коли перекласти "Велика Вітчизняна війна" на "Great Patriotic War", то годі сподіватися, щоб англомовний читач був певний, про що мова). Справді, такий поширений словник реалій дуже потрібний не тільки перекладачам і студентам, але й діаспорним чи чужинецьким читачам. Мабуть, було б корисно, якби над таким більшим словником працювали науковці спільно — з України і діаспори.

Лариса Онишкевич

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ «РОСІЙСЬКОМОВНОЇ» ГРОМАДИ ЕСТОНІЇ

Олег Самородний

Словосполучення "російське питання" досить міцно увійшло до лексики політичних діячів Естонії. Різні політичні сили розглядають "російське питання" з різних точок зору.

Для лідерів національно-радикальних політичних угруповань, без сумніву, важливою є проблема "відтиснення" "російськомовного" населення республіки від процесу відновлення державної незалежності Естонії. Цей підхід зумовлюється недовірою до більшої частини "російськомовного населення", яке не виявляє політичного ентузіазму з приводу перспектив естонської незалежності.

Центристські естонські політичні організації не змогли повернути на свій бік значну кількість "російськомовного" населення, оскільки їх лозунги не були достатньо ясними, що дало можливість для їх двозначного тлумачення. Обережність у "російському питанні", котра виявляється, наприклад, в тривалих розмовах про необхідність закону про громадянство без яких-небудь конкретних кроків у даному напрямку, пояснюється, очевидно, побоюванням "втратити шанси" серед естонців, оскільки в тій емоційно-насиченій атмосфері, що створилася в республіці, будь-які спроби зблизитися з "російськомовною" громадою можуть бути інтерпретовані політичними опонентами як "зрада" національних інтересів естонського народу.

Представники ОСТК та Інтерруху заперечують саме існування "російського питання", що, зрештою, логічно вписується в їх концепцію, яка ігнорує національну самобутність Естонії.

Для більшості "російськомовних" жителів Естонії "російське" питання зводиться до важкого, деколи безуспішного пошуку свого місця в політичних процесах, які відбуваються нині в республіці. І ці пошуки ніяк не вкладаються у спрощену формулу вибору двох альтернатив — або незалежна, або залежна від Москви Естонія. Поскільки, зробивши вибір на користь незалежної Естонії, людина зштовхується з багатьма іншими життєво важливими питаннями — якою буде незалежна Естонія? Чи зможе вона пристосуватися до нових умов? Чи стане її життя кращим? Природні, нормальні людські тривоги!

"Російськомовна" громада неоднорідна за багатьма ознаками, тому будь-які спроби звести "російськомовне" населення до спільного знаменника з самого початку приречені на невдачу.

Все ж якась класифікація відмінних категорій "російськомовного" населення необхідна для того, щоб краще уявити мотивації політичних дій тих чи інших груп "російськомовного" населення чи їх реакції на ту чи іншу політичну акцію. Хоча, безумовно, всяка схема носить умовний характер.

Почнемо з крайностей, які, як відомо, сходяться. Серед "російськомовного" населення є дві групи людей, нечисленні, але надзвичайно активні. В силу своєї активності, вони дуже помітні, про них часто пишуть, а ще частіше говорять. В кінцевому результаті складається обманне враження про "російськомовну" громаду, яка поділяється на тих, хто "проти естонців", і тих, хто "за естонців". Це мішанський підхід, при якому засвоюються лише два кольори — чорний та білий, а півтони розрізняються слабо, якщо взагалі розрізняються. На одному полюсі знаходяться "шовіністи", які не можуть чи не хочуть подолати так зване "імперське мислення". На другому полюсі — люди, яких умовно можна назвати "можжевеловими естонцями" за аналогією з "можжевеловими німцями" (цим терміном у 20—30-ті роки охрестили естонців, які прагнули перетворитися у німців, у більш культурну, на їх думку, націю). Як це не здаватиметься дивним, але психологічні мотивації вчинків і тих, й інших подібні, а саме: страх перед майбутнім. "Шовіністи" відчують, що навряд чи зможуть вписатися в контекст незалежної Естонії, тому по-різному протидіють відновленню незалежної естонської держави. "Можжевелові естонці", невпевнені у власних силах, стараються вже тепер, напередодні проголошення незалежності, зайняти нехай ілюзійне, але все таки якесь привілейоване становище, тим більше, що за демонстрацію лояльності їм обіцяні деякі пільги.

Іншу, також не дуже численну групу "російськомовного" населення, становлять "емігранти", тобто люди, які в різні роки, з різних причин, але свідомо вибрали Естонію постійним місцем проживання. Навіть в найбільш "застійні" роки Естонія була однією з найліберальніших (якщо доцільне подібне визначення) радянських республік. Це приваблювало багатьох інтелігентів з Росії, інших республік, для яких Естонія стала "країною внутрішньої еміграції". Інших людей з цієї категорії приваблювали побутові сторони естонського способу життя. Тому "емігрантів" можна поділити на "ліберальних" і "побутових". Це естоноцентристський контингент "російськомовного" населення, тобто люди, які зробили свій вибір вже в той момент, коли свідомо вирішили переселитися в Естонію.

І, нарешті, найбільш численна група — так звані "мігранти", тобто люди, які опинилися в Естонії випадково. З таким самим успіхом, в пошуках кращого життя, вони могли поселитися в Молдавії, Середній Азії, на Уралі, де завгодно. Але доля вирішила так, що початок розпаду Радянського Союзу застав їх в Естонії.

Специфічним контингентом є військовослужбовці та члени їх родин. Це люди, які приїхали в Естонію за наказом і котрі, при прийнятті відповідних рішень, також за наказом виїдуть з Естонії. Тому будь-які судження про "окупаційний контингент" являють собою цілеспрямовані політичні спекуляції, продиктовані цьогочасними партійними розрахунками.

Окремо необхідно виділити росіян — корінних жителів Естонії. Як цілісна громада вони не збереглися і розчинилися серед прийшлого "російськомовного" населення, але кожен окремо взятий і всі разом вони є носіями російської традиції в Естонії. Саме з них розпочинається відтворення російського громадянського суспільства в Естонії, що є однією з важливих передумов гармонійного суспільного укладу незалежної Естонії.

Виходячи з вищенаведеної класифікації, "російськомовну" громаду Естонії схематично можна зобразити таким способом:

На схемі стрілками зображений характер взаємовпливу між різними групами "російськомовного" населення. "Можжевелові естонці" та "шовіністи", відштовхуючи один одного, одночасно відчувають взаємний потяг, оскільки, в значній мірі, вони "оправдовують" існування один одного. "Мігранти", в залежності від власних побажань, можуть поповнювати як ряди "шовіністів", так і "можжевелових естонців". Більш складним є характер взаємовідносин між "мігрантами" та "емігрантами". Психологічна переорієнтація, поступове усвідомлення своєї причетності до долі Естонії можуть покликати деяких мігрантів перейти в категорію "емігрантів". З іншого боку, частина "емігрантів", стурбована деякими проявами, що супроводжують процес національного відродження естонців, може переміститися в категорію "мігрантів".

Необхідно зазначити, що в ті умовні найменування, за допомогою котрих розділена на категорії "російськомовна" громада, не вкладається ніякого оцінного значення. Що стосується особистісних

характеристик, то в кожному окремому випадку вони залежать від конкретної людини. "Погані", "добрі" та "середні" люди зустрічаються всюди.

Перша особливість, яка виділяється, є *споживацька спрямованість* інтересів значної частини переселенців, яких аж до кінця 80-их років приваблювали в Естонії ті споживчі можливості. Більшість людей переселялася в Естонію з надією поліпшити своє матеріальне становище та гарантувати матеріальне становище своїх дітей. Для більшості переселенців, що прибули в Естонію з інших регіонів СРСР, головними гарантами їх добробуту були підприємства союзного підпорядкування, в котрих для цього були достатні можливості. Так, згідно з постановою Ради Міністрів СРСР з 10 липня 1967 р., ч. 643 "Про порядок плянування централізованих капітальних вкладень та затвердження титульних списків будов" все більша доля централізованих державних капітальних вкладень на житлове будівництво розподілялася Держпланом СРСР союзним відомствам. Їх підприємства та організації мали також більше можливостей для будівництва житла господарським способом або в порядку пайової участі в житловому будівництві за рахунок власних засобів. Наприклад, за даними Департаменту статистики Естонії, в Талліні в 1988 р. з усього державного житла 54% будувалося на замовлення міністерств, державних комітетів та відомств, в основному союзних та союзно-республіканських, а на замовлення Таллінського міськвиконкому 46%, з яких в свою чергу 61.4% — за пайовою участю підприємств та організацій союзних і союзно-республіканських відомств, союзних та союзно-республіканських громадських організацій. Крім цього, значну частину житла, побудованого за рахунок централізованих капіталовкладень, необхідно було виділяти різним групам населення (в більшості переселенцям), котрі мали пільги для отримання житла, або для цільових потреб.

Більшість переселенців попадало в повну матеріальну залежність від "свого" підприємства, котре надавало не лише квартири, але й інші матеріальні блага (місця в дитячих дошкільних установах, путівки в санаторії та будинки відпочинку, ділянки для дач, дефіцитні споживчі товари і т. д.). Таким чином, між переселенцем та підприємством, що його "завербувало" (головним чином союзного підпорядкування) встановлювалися свого роду *патерналістські відносини*.

Третьою особливістю "російськомовної" громади є її *замкнутість* стосовно до естонського населення. Це пояснюється не тільки "захисною реакцією самозбереження" естонської нації, яка з скрупульозною вибірковістю вбирає в себе сторонні тіла, але й об'єктивною неспроможністю Естонії (в силу фізичної обмеженості можливостей) інтегрувати надмірно великі потоки переселенців. Крім

того, у відчуженні "російськомовної" громади від естонців відіграли свою негативну роль і деякі ідеологічні постулати, що випливають з політики денационалізації, яка проводилася "доперебудовним" керівництвом СРСР у масштабах всього Радянського Союзу. Для прибулих в Естонію переселенців не створювалися умови для оволодіння естонською мовою і поступового "вживання" в естонські реалії. Та й об'єктивної необхідності у вивченні естонської мови у переселенців не було.

Ще одна особливість "російськомовної" громади — її значна *денаціоналізованість*, що є логічним завершенням зазначеної вище політики денационалізації. Більшість переселенців або взагалі не сприймала будь-які національні питання, або ж відносилася до них як до чогось другорядного. В масовій політичній свідомості "російськомовного" населення поняття "національний" було витіснене поняттям "радянський".

Ще однією особливістю "російськомовної" громади є *орієнтація* на Москву. Про це свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного в грудні 1987 р. соціологами інформаційно-обчислювального центру Держтелерадіо ЕРСР. Опитування показало орієнтацію "російськомовних" жителів Естонії на Центральне телебачення та Всесоюзне радіо. Так, регулярно дивляться передавання ЦТ 93% опитуваних, а передавання Естонського телебачення — 68%, передавання московської радіостанції "Маяк" слухають 70% опитуваних, а передавання Естонського радіо на російській мові — 28%. Опитування також виявило, що читацька аудиторія естонських журналів російською мовою — *Таллін* та *Радуга* — мінімальна і складає відповідно 9% і 12%. Свої знання культурно-історичного минулого Естонії опитувани оцінили наступним чином: 43% оцінили свій рівень знань в цій ділянці як низький, 40% — середній і тільки 3% — високий. Вище оцінювалася обізнаність в ділянці сучасного громадського та культурного життя Естонії: 52% вважали свій рівень знань середнім, 28% — низьким та 4% — високим. (Балясная Є., "Проблема приєднання російськомовного населення республіки до культурного життя Естонської РСР", *Радуга*, ч. 3, 1989, стор. 82—86).

Останньою особливістю, на яку потрібно звернути увагу, є завуальоване *внутрішньогромадське протистояння* між "російськомовною" інтелігенцією Естонії та іншими соціальними групами "російськомовної" громади. Значна частина "російськомовних" інтелігентів, "погодившись" на долю "емігрантів", більш-менш успішно адаптувалася до естонських умов, що не вдалося основній масі "російськомовних" переселенців. В силу своєї нечисленності та відсутності матеріальних ресурсів, необхідних для продуктивної політичної діяльності, "російськомовна" інтелігенція має мінімальний вплив на масову політичну свідомість "російськомовної"

громади. Соціально-економічні інтереси є одним з основних факторів, що мають вплив на політичну поведінку. Розпочатий в 1988 р. процес відновлення державної незалежності Естонії викликав тривогу в більшості "російськомовних" жителів, котрі побачили в цьому загрозу (вигадану чи реальну) своїм економічним інтересам. Подібна реакція на події останніх років — явище абсолютно природне. Врешті, і прагнення естонців до незалежності обумовлюється не тільки національно-патріотичними почуттями, але й надіями на підвищення рівня матеріального добробуту в незалежній Естонії.

В цьому відношенні достатньо показові результати соціологічного дослідження, проведеного серед читачів *Советской Эстонии*, що були опубліковані в цій газеті 23 грудня 1989 р. Автор дослідження, соціолог Д. Михайлов розділив кореспондентів, в залежності від їх відповідей на запропоновані питання, на "інтерів", "помірних" та "антиінтерів". Стосовно до концепції "пріоритету естонської нації", "інтерів" серед опитуваних було 63%, "помірних" — 27%, "антиінтерів" — 10%. В той же час, щодо проблеми суверенітету Естонії доля "інтерів" впала до 27%, "помірних" збільшилась до 58%, а "антиінтерів" — до 15%. Виходячи з наведених даних, можна зробити висновок, що "російськомовне" населення проблема незалежності Естонії хвилює менше, ніж їх статус в незалежній Естонії. Іншими словами, "російськомовне" населення остерегається не незалежної Естонії як такої, а того стану речей в незалежній Естонії, при якому принцип розподілу матеріальних благ буде вмішувати елементи дискримінації у порівнянні з естонцями. Саме ці застереження посилено і, слід сказати, успішно використовують у своїх політичних цілях Інтеррух та ОСТК. Для багатьох "російськомовних" жителів Естонії гарантами їх матеріальної стабільності є підприємства союзного підпорядкування. "Російськомовних" жителів республіки нерідко порівнюють з "кріпаками", які є об'єктом політичних маніпуляцій з боку адміністрації союзних заводів, що діє у своїх корисливих цілях. Такий підхід уявляється поверховим, оскільки патерналістські стосунки, про які згадувалося вище, передбачають свідомий перехід більшої частини "російськомовної" громади під опіку ОСТК, котрий за своєю суттю є формою політичної самоорганізації адміністративно-керівної еліти підприємств союзного підпорядкування. У більшості "російськомовного" населення просто немає іншої альтернативи, немає вибору. На сьогоднішній день ОСТК — єдина сильна організація, яка спроможна надати значній частині "російськомовного" населення моральну та матеріальну підтримку, якщо розвиток подій в Естонії ввійде у критичну фазу. Це публічно пообіцяв один із лідерів ОСТК, голова Міжрегіональної ради народних депутатів В. Лебедев в бесіді за "круглим столом" у редакції *Советской Эсто-*

нии: "Може виникнути питання про організований виїзд російсько-мовної громади з Естонії. «...» Будемо розмовляти з Росією — попросимо виділити місце, налагодимо там виробництво, оскільки більшість з нас міські жителі, побудуємо сучасне місто..." (*Советская Эстония*, 3 липня 1990).

Природно, керівники ОСТК не забувають і про власні інтереси. Напевно, вони здають собі справу, що процес відновлення державної незалежності Естонії набув незворотного характеру. Але одна справа приймати політичні декларації, а інша наповнювати ці декларації реальним змістом. Маючи потужний, за естонськими параметрами, виробничий потенціал, директори союзних підприємств можуть поставити себе в таке становище, коли урядові Естонії буде дуже важко підкорити їх собі економічно. Створення "Інтегралу" — переконливе підтвердження цього. Нині в економіці Естонії починаються дуже цікаві процеси, і перш за все приватизація власності. У зв'язку з цим розмови про колективну власність і тим більше колективне управління підприємствами здаються утопічними. При будь-якій формі власності — державній, акціонерній чи приватній — існує потреба в управлінцях, керівниках. Найімовірніше, що в результаті денационалізації економіки в Естонії зформується прошарок керівників денационалізованих підприємств, який покищо не ризикнемо назвати "новою буржуазією". Найбільші шанси ввійти у цей прошарок мають люди, які вже тепер займають провідні позиції в адміністративно-керівних структурах економіки, в тому числі і на "російськомовних" підприємствах. Інше питання, чи зможуть нинішні керівники "російськомовних" підприємств "вжити" при ринковій економіці? Напевне в них самих немає в цьому абсолютної певності, тому покищо вони віддають перевагу використанню підтримки союзних міністерств та відомств.

Події у балтійських країнах послужили каталізатором, що стимулював ріст національної свідомості в інших радянських республіках, у тому числі і в РРФСР. Прихід до влади в Росії політиків, орієнтованих на суверенітет РРФСР та готових шляхом переговорів врегулювати з балтійськими державами питання, що мають взаємний інтерес, значно понижує можливість застосування військової сили для "вирішення" балтійського питання. Без сумніву, що з боку нового російського керівництва буде виявлена добра воля щодо національних прагнень естонського народу. Можна вважати, що нині починають створюватися сприятливі зовнішні умови (нейтралізація протидії Москви) для відновлення незалежної Естонії де факто. Однак це не означає, що автоматично, самі собою будуть вирішені внутрішні суперечності Естонії, в тому числі і так зване "російське питання", адекватне урегулювання якого у вирішальній мірі залежить від мудрості естонських політиків.

ЗВЕРНЕННЯ

ДО УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД, ФУНДАЦІЙ ТА ПРИВАТНИХ ОСІБ

УКРАЇНА НИНИ ПОЗБУВАЄТЬСЯ КОЛОНІАЛЬНИХ ПУТ, ПРАГНЕ РОЗБУДУВАТИ СВІТЛИЦІ ДУХОВНОСТІ, ПОВЕРТАЄ ЗНЕВІРЕНИМ ПРЕДКІВСЬКУ ВІРУ.

ВИ МОЖЕТЕ ПРИЛУЧИТИСЯ ДО ЦЬОГО, ПРИМНОЖИТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВІДРОДЖУВАНОЇ БАТЬКІВЩИНИ, НАДІСЛАВШИ КНИГИ З УКРАЇНСЬКОЇ ТЕМАТИКИ, ЩО ВИДАВАЛИСЯ ЗА КОРДОНОМ.

РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ „ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ“ ТА ГАЗЕТИ „СТАРОЖИТНОСТІ“ ПОСТАВИЛИ ЗА МЕТУ СТВОРИТИ БІБЛІОТЕКУ, ЯКОЇ ДОСІ НЕ ІСНУВАЛО В УКРАЇНІ. ВОНА ПРИСЛУЖИТЬСЯ МОЛОДИМ НАУКОВЦЯМ, ЩО ПОЗБУВАЮТЬСЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ, ШКОЛЯРАМ І ЮНАЦТВУ, ЯКІ ХОЧУТЬ САМОТУЖКИ, ЗА ПЕРШОДЖЕРЕЛАМИ ДОШУКАТИСЯ ІСТИНИ, ВСІМ, ХТО ШАНУЄ УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО.

НИНИ ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ ПЕРШИЙ КАТАЛОГ КНИГОЗІРНІ, ДЕ БУДЕ З ВДЯЧНІСТЮ ПОВІДОМЛЕНО ІМ'Я КОЖНОГО ДАРУВАЛЬНИКА. СПОДІВАЄМОСЯ ПЕРЕВИДАВАТИ ЦЕЙ КАТАЛОГ ЩОРОКУ.

ПРАГНЕМО ТАКОЖ, ЩОБ СТВОРЮВАНА БІБЛІОТЕКА ДІАСПОРИ БУЛА ОБЛАДНАНА СУЧАСНИМИ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ. ПРОСИМО НАДСИЛАТИ КНИГИ ТА ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ З УКРАЇНІКИ (У БУДЬ-ЯКІЙ МОВІ) НА АДРЕСУ:

252070 Київ-70 Боричів тік 8/1
редакції журналу „Пам'ятки України”

Пожертви можна скласти на рахунки
– В КИЄВІ:

609805 у Подільському відділенні
ЖСБ Києва МФО 322078
журналу „Пам'ятки України”
з поміткою „для Бібліотеки діаспори”

– У МІЮНХЕНІ (НІМЕЧЧИНА):

Pamjatky Ukrainy
Konto-Nr. 3240102756
BLZ 700 200 01
Hypo-Bank München
BRD

– У НЬЮ-ЙОРКУ (США):

Self Reliance F.C.U.
108 Second Ave.
New York, NY 10003
U.S.A.
„Pamyatky Ukrainy”
Account No. 16670-00

Про авторів

- Роман Бабовал** — поет, автор кількох збірок поезій. Лікар — спеціаліст з ядерної медицини, живе у Бельгії.
- Олександр Бригинець** — поет, живе у Києві. Редактор видавництва "Молодь".
- Віталій Борисполец** — поет, член літературної групи "Музейний провулок — 8" у Києві.
- Андре Жід** — французький письменник та критик (1869-1951). Одержав нагороду Нобля 1948 р.
- Віра Вовк** — поетка, професор німецької літератури, перекладач. Авторка багатьох збірок поезій і перекладів української літератури. Живе у Бразилії.
- Софія Майданська** — поетка і скрипаль. Авторка збірок поезій та кількох книжок для дітей. Живе у Києві.
- Борис Клименко** — аспірант відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР.
- Галина Скляренко** — кандидат мистецтвознавства, співпрацівник відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Рильського Академії Наук УРСР. Живе у Києві.
- Олег Сидор** — кандидат мистецтвознавства, завідувач відділом графіки Національного музею у Львові, автор численних мистецтвознавчих статей і розвідок. Живе у Львові.
- Валеріян Ревуцький** — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут і Торонтський університет. Професор-емерит університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) і *Нескорені березільці* (1985). Постійний співпрацівник *Сучасности*.
- Джон С. Решетар** — історик, советознавець, професор політичних наук, автор багатьох праць, зокрема "The Ukrainian Revolution 1917-20".
- Олександр Гончаренко** — доктор історичних наук. Живе в Україні.
- Віктор Сабаль** — (1919-1990) економіст, журналіст, дослідник радянської тематики.
- Андрій Кравчук** — доктор релігійних наук, автор праці про Андрія Шептицького.
- Яр. Мельник** — член Спільноти письменників. Автор філософських праць, зокрема статей з українського питання. Живе в Україні

Щоб дані про авторів були якнайкомплектніші, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1991 РІК:

	<i>одно число:</i>	<i>річно:</i>
<i>Німеччина:</i>	9 DM	90 DM
<i>Великобританія:</i>	4 фунти	40 фунтів
<i>Канада:</i>	6 кан. долярів	60 кан. долярів
<u>всі інші країни:</u>	6 ам. долярів	60 ам. долярів

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра- лія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakh- novich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Арген- тіна:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Швай- царія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern
<i>Велико- британія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 74 Nibthwaite Road Harrow, Middx. HA1 1TG		

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з *Канади* та з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в ам. долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

Адреса адміністрації:

SUČASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0545
Fax: (201) 622-1933

ПРОЛОГ-ВІДЕО

Пропонуємо найкращу збірку відео-записів з України найновішого документального матеріалу та фільмів для розваги.

* ХРОНІКА УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

120 хвилин Ціна: 25 ам. доларів

Відродження і легалізація катакомбної Церкви на Україні.

БЛАЖЕННИШИЙ ВЛАДИКА МИРОСЛАВ-ІВАН У ЛЬВОВІ

60 хвилин Ціна: 25 ам. доларів

Приїзд, вітання, промови до вірних Глави УКЦ.

Ціна двох касет (ХРОНІКА... + БЛАЖЕННИШИЙ...) разом: 45 ам. доларів

* КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (I) 30 хвилин Ціна: 12,95 ам. доларів

КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (II) 45 хвилин Ціна: 15,00 ам. доларів

Анімаційні відео-фільми для дітей віком 3-10 років.

Ціна двох фільмів для дітей (I + II) разом: 25 ам. доларів

* ЧОРНА ДОЛИНА 95 хвилин Ціна: 35 ам. доларів

Фільм кіностудії "Джерело" (Київ, 1990) про козацький побут у 17 ст.: боротьба українців з турками; про підступність, зраду, любов; за Ю. Мушкетиком.

* ЧЕРВОНА РУТА 60 хвилин (нове) Ціна: 20 ам. доларів.

Нові кадри з відомого музичного фестивалю.

* ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ 100 хвилин Ціна: 35 ам. доларів

Світової слави фільм Саркіса Параджанова; за М. Коцюбинським.

* ЗАПОРІЗЬКА СІЧ 60 хвилин Ціна: 20 ам. доларів

У Запоріжжі в серпні 1990 з нагоди 500-річчя Січі (звук — по-англ.).

* КНЯЗЬ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ 100 хвилин Ціна: 35 ам. дол.

Епічний фільм Одеської кіностудії (1988) про князя Данила.

Чеки чи поштові перекази просимо виставляти в американських доларах на: Prolog Video. Мешканців штату Нью-Джерзі, Нью-Йорк і Коннектікут зобов'язує податок.

Приймаємо замовлення зі США і Канади на conto карток Visa, Master Card, та доставляємо фірмами Federal Express чи UPS.

ЗАМОВЛЕННЯ БЕЗКОШТОВНИМ ТЕЛЕФОНОМ ІЗ США І КАНАДИ:

1-800-458-0288

Prolog Video
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102-3892